

1953 йилнинг 13 январи Сталин учун машъум кун бўлди—у «тескари даволаш йўли билан Совет Иттифокининг фаол арбобларининг умрини қирқишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган террорчи дўхтирлар гуруҳи»ни давлат хавфсизлик идоралари фoш этгани тўғрисида «ТАСС хабари»ни эълон қилди.

Бунинг қандай содир бўлганини тушуниб етиш учун биз ўзимизга «Дўхтирлар иши» Сталинга нимага керак бўлиб қолди? деган сўроқни беришимиз керак. Бу саволга Сталин ўша 13-кун эълон этилган «Профессор-дўхтирлар никоби остидаги ифлос айгоқчилар ва қотиллар» деган мақолада беҳосдан оппа-ойдин жавоб бериб қўйган. Мақоланинг тагида имзо йўқ, аммо тил ва услубининг ўзига хос хусусиятига кўра, унинг муаллифи Сталин экани равшандир.

«ТАСС хабари»да айтилишича, «зарарқунандачи-дўхтирлар» амрико (профессор дўхтирлар М. С. Вовси, Б. Б. Коган, А. И. Фелдман, А. М. Гринштейн, Я. Г. Этингер ва бошқалар) ва инглиз (академик Виноградов В. Н., профессор дўхтирлар М. Б. Коган, П. И. Егоров) айгоқчилик идораларининг топшириги бўйича ишлаганлар. Виноградов билан Егоровдан бошқа барча хибсга олинганлар жухудлардир. Хаммаси Кремл поликлиникасининг дўхтирлари ва Сиёсий бюро, ҳукумат аъзолари ҳамда олий ҳарбий амалдорларнинг хос дўхтирлари ҳисобланишади. Биринчи гуруҳдаги барча жухудлар амрико айгоқчилигига «Жойнт» номида ўзини меҳр-шафқат ташкилоти қилиб кўрсатадиган жухудларнинг халқаро буржуача миллатчилик ташкилоти ёрдамида «ёлланган» бўлиб чиқишди, Виноградов гуруҳининг аъзолари эса «илгаридан инглиз разведкасининг айгоқчилари» эканлар.

«ТАСС хабарлари»да дўхтирлар ўз айбларига иқроқ бўлганлари тўғрисида ҳам маълумот бор. Улар гўё «тескари даволаш йўли билан» МК қотиблари Жданов ва Шчербаковни ўлдирганларини, маршаллар Василевский, Говоров, Коневни, армия генерали Штеменкони, адмирал Левченкони ўлдирмокчи бўлганларини тан олган эдилар. Профессор Вовси тергов чоғида «СССРнинг раҳбар кадрларини қириб юбориш тўғрисида» гўё «Жойнт»даги сионистлардан топширик олганман», деганмиш (эътибор беринг: мўлжалланган қурбонлар орасида Жуков ва Булганин сингари энг йирик маршаллар ҳамда Маленков, Берия, Хрущёв сингари энг йирик партия арбоблари номлари йўқ).

Агар Сталин шу «ТАСС хабари» билан чекланганида эди, унда бу ходисани семитизмга қарши қайфиятнинг галдаги портлаши деб, «дўхтирлар иши»ни эса «сионистлар ишининг бир кўриниши деб ўйлаш мумкин эди. Аммо «Правда» рўзномасидаги (ўша, 13-кунги сонидаги) мақола билан Сталин ховлиқиб (натijaда эҳтиётсизлик қилиб) ниятини фoш қилиб қўйди. Сиёсий бюро аъзоларининг хос дўхтирларига қарши бошланган иш худди Сиёсий бюронинг ўзига қарши уюштирилгандай кўринарди. Жиноий айблар ўйлаб топишда Сталиннинг хамиша бой бўлган қувваи хофизаси,

«дўхтирлар иши»га келганда, ажабки, янгича айб тополмай оксаб колди. Натижада у осон йўлдан бориб, архивдан Бухарин, Риков, Ягодларнинг хамда улар билан бирга судланган Кремл «кўпоровчи-дўхтирлари» профессор Плетнёв, тиббиёт дўхтири Лёвин, Максимов ва Казаковларнинг ишларини кўтарди-да, эски исмларнинг ўрнига янгиларини кўйиб, айбномани хам сал-пал янгилаб, Сиёсий бюронинг мухокамасига киритди. Бундан ташқари, Сталин синфлар ва социализмда синфий курашлар хақидаги, социализм канча муваффақият қозонгани сари шунчалик кўпайиб борадиган «ўнг оппортунистлар», халқ душманлари» хақидаги ўзининг эски сиёсий фалсафасини тагин ишга солди. Архивни кўтариб, дўхтирларни ўз котилликларига иқрор қилишда ўша вақтда биринчи бор қўлланган усулни хам қавлаб топди. (Ўз вақтида Плетнёв, Лёвин, Максимов ва Казаковлар хам чет эл разведкалари айгокчилари бўлмиш Сиёсий бюронинг собик аъзолари Риков, Бухарин, НКВДнинг бошлиги Ягодларнинг топшириги билан Сиёсий бюро аъзоси Куйбишевни, МК аъзоси Менженскийни хамда «пролетар» ёзувчиси Максим Горкийни тесқари даволаб ўлдирганларига иқрор бўлган эдилар.)

Сиёсий бюрога нисбатан газаби Сталиннинг кўзини шу қадар кўр қилиб қўйган ёки у шу қадар эсини еб қўйган эдики, эски оқ иплар билан янги қора ишни тикаётганини ўзи кўрмасди: «...айримлар зарарқунданчилик, кўпоровчилик, айгокчилик хавфи энди батамом ариди, деган хулосага келиб қолдилар. Фақат ўнг оппортунистларгина, синфий кураш «сўниб боради» деган марксизмга зид нуқтаи назарда турувчи одамларгина шундай деб ўйлашлари мумкин. Бизнинг галабаларимиз курашнинг сўнишига эмас, балки қучайишига олиб келишини, канчалик муваффақият билан олдинга бораверсак, халқ душманларининг кураши шунчалик кескинлашаверишини ундай қимсалар тушунишмайди ёки тушунишни исташмайди». («Правда», 13.01.53).

Номи айтилмаган бу «ўнг оппортунистлар» қимлар эди? Албатта, қолхозчилар ёки хатто «зарарқунданчи дўхтирлар» хам эмас, балки, Совет ҳуқуматининг аъзолари ва давлат хавфсизлиги идораларининг раҳбарлари эдилар ва булар хам, худди «ўнг оппортунистлар Бухарин, Риков хамда Ягода сингари, осонгина чекистларнинг ўқиға тўғрилаб қўйилиши мумкин эди.

Харқолда, Сталин «халқ душманлари» қимлар эканиға тўппадан-тўғри ишора қилади:

1. «Бизнинг айрим Совет идораларимиз ва уларнинг раҳбарлари хушёрликни йўқотдилар, боқибегам бўлиб қолдилар»;
2. «Давлат хавфсизлиги идоралари дўхтирлар орасидаги зарарқунданчи, террорчи ташқилотни вақтида очиб ташлай олмади».

Сталин Кремл дўхтирларини қора курсиларға ўтиргизиб, ўтмишдаги найрангни ношудларча тақрорлаётганини ўйламайди. У уларнинг «зарарқунданчилиги»ни қарийб қонуният деб қилади: «...ифлос қотиллар ва Ватан хоинларининг дўхтир никоқида иш қўрганларига тарихда қисоллар топилади. Лёвин, Плетнёв қаби «дўхтирлар» Совет Иттифоқининг душманлари топшириги билан атай тесқари даволаб, улуг ўрис ёзувчиси А. М. Горкийни, Совет давлатининг атоқли арқоблари В. В. Куйбишев ва В. Р. Менжинскийни ўлдирганлар».

Лёвин ўша пайтлар, худди Виноградовға ўхшаб, Сталиннинг шахсий дўхтири бўлган эди.

Булар иккаласи ҳам чет эл разведкаси хизматига кирган «ўнг оппортунистлар» билан «халк душманлари»нинг топширигига биноан Сталинни ўлдирмокчи бўлдилар. Агар Сталин омон колган бўлса, ўзининг хушёрлиги, сергаклиги туфайли омон колди, НКВД идоралари эса ўша вақтда (Ягода) ҳам, хозир (Берия) ҳам «дўхтирлар орасидаги зараркунандачи, террорчи ташкилот»ни ўз вақтида фош эта олмади.

Нимага?

Ягода, ўзи ҳам «ўнг оппортунист», ҳам «халк душмани» бўлгани учун фош этмаган. Берия-чи? Берия нимага фош этмаганини Сталин мана энди билиб олмокчи.

Сталин маколани дўк-пўписага тўла огохлантириш билан тугаллайди: «Совет халки котилларнинг бу жинойтчи тўдасини ва уларнинг чет эллардаги эгаларини кахр-газаб билан лаънатлайди. Доллар ва стерлингларга сотилган жирканч малайларни разил маразлар сифатида янчиб ташлайди. Бу ёлланган котилларнинг илхомчилари масаласига келсак, имонлари комил бўлсинки, касос уларнида унутмайди, ўзининг асосли сўзи-ни айтиш учун уларгада йўл топади» («Правда», 13.01.53).

Маколанинг тил услуги ежовчилик замонини эслатади. Ўшанда Сталин Лёвин билан Плетнёвларнинг "илхомчилари"га томон «йўл топган», Сиёсий бюронинг ярмини, МК аъзоларининг 70 фоизини оттириб юборган эди. Берия, Маленков, Хрущёв ва Булганинлар (Молотов билан Ворошиловни, Микояну Каганович билан Андреевни айтмагандаёқ) бу тил услубини-да, Сталин хокимият тепасида яна бир неча ой турса ўзларининг такдирлари ҳам хал бўлиши мумкинлигини-да, «жуда яхши билардилар. КПССнинг XX съездида шу ҳақда гапирилди:

«Зараркунандачи дўхтирлар иши»ни эслайлик. Аслида ҳеч канака «иш-пиш» бўлмаган, Тимашук деган аёл дўхтирнинг аризаси бўлган, холос. Уни ҳам кимдир Сталинга хат ёзишга ё гиж-гижлаган, ё тўппадан-тўгри буюрган (дарвоқе, у аёл давлат хавфсизлиги идорасининг норасмий ходими эди).

Дўхтирлар камалганидан кейин ҳеч канча фурсат ўтмай, биз—Сиёсий бюро аъзолари — дўхтирларнинг ўз айбларига иқроп бўлгани кўрсатилган қарорларни олдик... Иш шундай чалкаштирилган эдики, ундан тергов қайси далилларга асосланганини аниқлаб ё текшириб булмасди... Сталин ўлимидан кейин бу «иш»ни қайта кўриб чикканимизда, у бошдан-охир тўкиб чиқарилган деган, хулосага келдик. Бу шармандали «иш»ни Сталин яратган эди. Аммо у бу ишни ўзи истаган ниҳояга олиб боролмади, улгурмай колди» (Н. С. Хрущёв. «КПСС XX съезди ёпик мажлисида қилинган маъруза», 41-бет).

Хўш, ниҳояни Сталин ўзича қандай тасаввур қилган эди?

Бу саволга-да ўша маърузада очик ва қатъий жавоб берилган: «Афтидан, Сталин Сиёсий бюронинг ҳамма эски аъзоларини бир ёкли қилмокчи бўлган кўринади», «келгусида Сиёсий бюронинг эски аъзоларини гумдон қилишни» кўнглига тугиб қўйган» (58-бет).

Сиёсий бюро ўттиз йил кечикиб, архивдан Лениннинг Сталин хокимиятни кўтара олмаслиги, лавозимини суиистеъмом қилиши мумкинлиги, бинобарин, уни Бош котибликдан олиш лозимлиги таклиф этилган «Васиятнома»сини қавлаштириб топди. «Сталиннинг бу салбий хислати... умрининг охирларига келиб мутлақо чидаб бўлмас даражадаги феълга айланди», деб қайд қилди Сиёсий бюро (8-бет).

Сиёсий бюро аъзолари Сталин ўзларини йўқ қилишни истаётганига ва унинг феъли «мутлако чидаб бўлмас» холга етганига ишонч ҳосил қилганларидан кейин, улар Сталинга нафакат дўхтирларни озод этиш тўғрисида, балки ҳамма лавозимлардан кетиши хақида кескин талаб қўйишга қарор қилдилар. Буни қўлида аниқ ҳокимият бўлган Берия, Маленков, Хрущёв ва Булганинларгина армияга (Жуков, Захаров, Москаленко, Соколовский, Ерёмёнок) ҳамда полицияга (Игнатов) суянган холда амалга ошира олардилар. Ўзларининг игволари билан «ички кабинет»нинг тор-мор этилиши уларга катъий талабни қўйишга имкон очди. Фитначиларнинг бошлиғи, шубҳасиз, Берия эди.

Энди Сталин билан Бериянинг ўзаро муносабатларига қайтамиз. Сталиннинг Бериядан кўрккани ва хатто унинг фитна уюштириб қолишдан чўчиши тўғрисидаги Хрущёвнинг хикоясини китобимизнинг бошроғида келтирдик. «Мингрел иши» аслида Берияга қарши қаратилганини ҳам кўрдик. Нихоят, «дўхтирлар иши» ҳам энг аввало «Берия иши» эканини билдик. Шуларни ҳисобга олганда Сталин уни нега эркин қўйиб қўйгани бизни ажаблантиради. Ахир, у Сиёсий бюронинг эски аъзолари Молотов, Ворошилов ва бошқаларни уйига яқинлаштирмай қўйган эди, нега Берияга нисбатан ҳам шу чорани кўрмади? Берия Сталиннинг уйига кўнгли тусаган пайтда—кечасими, кундузими демай, исталгак маҳалда келаварди. Берия бу хонадонга Сталиннинг аввалги хотини Надежда Аллилуева тириклигида ҳам келиб-кетиб юрарди. Айнан ўша аёл Берияни ярамас деб эрини биринчи бор огохлантирган. Кизлари Светлана Аллилуева бу ҳақда шундай ёзади:

«Барчамиз бу одамдан бирдай жирканар ва хайикар эдик. Отамнинг ўзи менга айтишича, онам хў ўша замонлардаёқ (29-йилларда) «бизнинг уйга бу одамнинг оёғи тегмасин», деган талаб билан ҳар хил машмашалар кўрсатган экан. Отам буларни менга анча кейин, катта бўлганимда айтган ва кетидан бундай изох берган: «Мен онангдан, нима гап ўзи, далиллар келтир, сен мени ишонтира олмаяпсан, мен ҳеч қанака далил-исбот кўрмайман, деб сўраганимда, онанг фақат бакирарди: сенга яна қанака исбот кераклигини билмайман-у, лекин мен унинг ярамаслигини кўриб турибман, дерди. Ўшанда мен онангга: «Ундай бўлса, ўзинг йўқол! Бу менинг ўртоғим, яхши чекист, у бизга Гуржистонда Мингрелчиларнинг исёни бўлишини олдиндан кўрсатиб берди, мен унга ишонаман. Менга далил, далиллар керак!» деганман» («Дўстимга йигирма мактуб», 18-бет).

Бора-бора Сталин Берия хақидаги фикрини ўзгартиришга мажбур бўлди. Бир гал кизи Светлана Бериянинг уйида меҳмон бўлиб, ўша ерда ётиб қолганида бундай воқеа рўй берди: «...эртасига эрта билан отам сим қоқиб қолди ва мени уят сўзлар билан сўқиб, «ҳозирок уйга жўна! Мен Берияга ишонмайман!» деб бакириб берди», деб ёзади Аллилуева ва отасининг бу сўзларидан қанчалик хайратга тушганини айтади («Фақат бир йил», 327-бет).

Буларни аллақачон Берия кўриб-сезиб юрарди. «Тақдири доимий ҳавф остида эканини Берия жуда яхши биларди» (ўша асар, 325-бет),

Бирок, Берия хақида фикрини ўзгартириб ҳам Сталин ундан дарров қутула олмади, шунинг учун ташидан сир бой бермай юраверди. Сталин нафакат зимдан иш кўриш-да устаси фаранг, балки юксак маҳоратли найрангбоз ҳам эди. Ички сиёсатда ҳам, ташқи сиёсатда ҳам, Сталин жинойий фаолиятининг биринчи қоидаси бундай эди: у кўз остига

олган курбонининг ишончини аввал козониб оларди-да, кейин унга туйқусдан, доводиратиб кўядиган зарба берарди.

Сталин мўлжалдаги зарбасини никоблаш учун нимадир-янгича бир бахона ўйлаб топишга ҳаракат киларди, лекин сира ўйлаб топа олмасди. Кунсевода бот-бот уюштириб турилган ичкиликбозликлар, улфатчиликлар қандайдир маънода унинг тадбиркорлигига завола етказган бўлиши ҳам мумкин. Бу улфатчиликлар чоги Сталин соқийликни намойишкорона Берияга топшириб кўярди. Натижада, Кофкоз одатига кўра, соқий Бериями, демак, Сталинга хатто унинг уйида ҳам хўжайинлик кила оларди.

Сталин ўзи алданиб қолишини ҳам, бу ҳол галдаги (ва охири) зиёфат чоги рўй беришини ҳам кутмаган эди.

Сталин ўзининг ҳар бир жинойтини мафкуравий жихатдан асослашни ҳуш кўрарди. Ўнгай бирор кўчирма бор бўлса, Ленинга суянади, унақа кўчирма топилмаса, янги ақида тўқирди. Бундай мафкуравий далил асосида синфлар ва синфий курашлар ҳақидаги дунёқараш ётиши керак. Бирок, Ленин худди Маркс сингари тарихий жараён ва одамларнинг хатти-ҳаракатлари фақат синфий жамиятда синфлар ва синфий курашлар манфаатидан иборат бўлади, деб тушунтирган. Социализм эса синфсиз жамият ҳисобланарди. (1936 йили Сталиннинг ўзи шундай деб эълон қилган) ва шунинг учун бу жамиятдаги бирон-бир ижтимоий-сиёсий ҳодисани синфий курашга суяниб асослаб бўлмасди. Хўш, унақада ҳар йили 10 милён конслаларда ўтирган котилларнинг, кўпоровчиларнинг, зарарқунандачиларнинг СССРда гиж-гиж тўлиб ётганини қандай тушунтириш керак? 13 январдаги (юқорида эслатилган) мақолада Сталин одамларни ўтиргизиб кўядиган содда жавобини берди: «СССРда эзувчи синфлар аллақачон янчиб ташланган ва тугатилган, аммо... буржуача қарашларни ва буржуача ахлоқни ўзида ташувчи тирик одамлар, халқимизнинг яширин душманлари сақланиб қолган». Мана шу «тирик одамлар» синфсиз жамиятда ўзлари бир синф бўлиб уюшиб олиб, Сталин билан ҳаёт-мамот курашини олиб бормокдалар.

Сталиннинг бу фикрлари бутун январ ва феврал ойлари «Правда»нинг мафкуравий жазавашига асос бўлди.

«Правда» 18 январ сониди Сталиннинг синфлар ва «халқ душманлари» тўғрисида ежовчилик замонида билдирган фикрларини кўшимча тарзда келтириб, ўрис вилоятларида шунақа «халқ душманлари»ни, миллий жумҳуриятларда эса, «буржуа миллатчилари»ни қош этишга қорлайди.

Ур-сур айна қайнаган дамда—21 январ куни СССР Олий Совети Хайъатининг «Зарарқунандачи дўхтирларни қош қилиш ишида ҳуқуматга ёрдам кўрсатгани учун дўхтир Лидия Федосеевна Тимашук Ленин ордени билан тақдирлансин», деган Фармони эълон қилинди. Бу энди маҳаллий чақимчи тимашукларга очикдан-очик чақирик—яъни, чақувларни кўпрок-кўпрок ёзинлар, сизлар ҳам ордени оласизлар, деган гап эди.

22 январ куни «Правда» МК қотиби Михайловнинг Ленин ўлимнинг йигирма тўққиз йиллигига бағишланган маърузасини босди. Маърузани қимга топширишни Сталин биларди: Михайлов унинг 13 январдаги мақолада билдирилган фикрларни сўзма-сўз тақорлабгина қолмай, ежовчилик замонида айтган бошқа бир қанча ўткир мулоҳазаларини-да кўшимча қилган эди.

24 январ куни «Правда» махаллий Советларга сайловлар муносабати билан ўлиб-тирилиб халкни хушёрликка, Ленин—Сталин партияси теварагида бирикишга чорлади.

25 январ куни «Правда» Куйбишевнинг «зараркунандачи дўхтирлар» томонидан захарлаб ўлдирилганининг йиллигини атай бўрттириб нишонлади.

31 январ куни «Правда» «Мехнаткашларни юксак сиёсий хушёрлик рухида тарбиялаш» деган бош маколани босди. Макола «сўнгги йилларда Булгория, Мажаристон (Венгрия), Чехословакия, Полша ва бошқа халк-демократик мамлакатларида айгочки ва зараркунандачилар тўдаси устидан бўлиб ўтган судлов ишларига ҳамда СССРга уя куриб олган ифлос айгочки ва котилларнинг фош этилганига орка килиб туриб, бутун мамлакатни «халкимизнинг яширин душманлари»ни катъий фош этишга чакиради. Рўзнома Украина вазирликларининг рахбар идораларидаги «ёт унсурлар»ни ва «космополитлар»ни, Литвада литвалик ва жухуд «буржуа миллатчилари»нинг фош этилишига оид мисоллар келтиради.

6 феврал куни «Правда» давлат хавфсизлиги идоралари СССРнинг турли жойларида кўпларни хибсга олгани тўғрисида катта макола босди. Макола махфий хужжатларнинг ўгирланиши (Поскребишев!) тўғрисидаги мисоллар билан тўла эди. Унинг устига, бу ўгирланган хужжатлар ҳам нимагадир албатта «душманлар» ва «соткинларининг кўлига тушиб колаверарди!

11 феврал куни Тимашук «Правда»га хат ёзиб, «совет халкининг душманларини» фош этгани муносабати билан олган «кўплаб табрикнома ва тилгиромлар» учун миннатдорлигини издор этди.

Сталин «дўхтирлар иши»ни мана шу «ўз юртининг ватанпарвари» етказган чакувга асосланиб яратди. Аммо Тимашук факат битта дўхтир-академик Виноградовнинг устидан чаккан эди, холос. Аввалги саҳифаларда эслаганимиздек, Берия бу чакувни Сталинни халол ва содик дўхтиридан жудо килиш ниятида уюштирган бўлиши ҳам мумкин, Келгусида Сталиннинг саломатлигини ёмонлаштириш режасига академик Виноградов айнан шу халоллиги ва содиклиги туфайли халакит берарди. Берия кейин Сталинга ўз одамини бириктириб кўймоқчи бўлди, лекин кўя олмади — Сталин ҳеч қанака дўхтир-пўхтирни ўзига яқинлаштирмади ва уйда бор дори-дармон билан қаноатланиб, ўзига ўзи тиббий хизмат килиш йўлига ўтиб олди. Албатта, Берия бундай бўлиб чиқишини кўзламаган эди, бироқ унга Сталиннинг тиббий назоратдан холи қолганининг ўзи ҳам етарли эди.

«Правда» рўзномасининг «котиллар»га қарши бошлаган жазаваси айни авжига минган кунлари яна иккита котиллик содир бўлади. У пайтлар бу иккаласини ҳам табиий ўлим сифатида талкин этишган, лекин энди бизга маълумки, ўликларнинг биттаси Сталинга, иккинчиси Берияга керак бўлган.

17 феврал куни «Известия» рўзномаси Кремл комендатурасининг бошлиги «Сталин хавфсизлигига масъул бўлган генерал Косинкиннинг «бевакт» ўлгани тўғрисида хабар берди. Генерал бу лавозимига тўппадан-тўғри Сталиннинг соқчилигидан кўтарилган эди. Нисбатан ёш, хали бакуват, Сталинга мутаассибларча содик ва мустақил Косинкин Бериянинг кўлидан ҳар иш келиши мумкинлигини англаб етмади ва шунинг учун ҳам «бевакт» ўлиб кетди. Лекин Сталинга керак бўлган котиллик ҳамма «бу одам жанговар

постида ўлди» деб ўйласин, деган мақсадда анча табиий хатто тантанали равишда ташкил этилди. Гап Лев Мехлис устида боряпти.

Мустабид Сталиннинг тарихий оёкка туришида полицияга боғлиқлик томондан Ежов билан Берия қандай хизмат кўрсатган бўлса, мафкуравий жихатдан Мехлис ҳам шундай хизмат қилган эди. Мехлис МКнинг: «Мен Сталинга Лениннинг ҳамма эски сафдошлари жасадлари устидан ҳокимиятга элтувчи мафкура йўлини тўшаб қўйганман, уни партиянинг улуг дохийси қилган ҳам, ҳамма фанларнинг буюк сарқори қилган ҳам менман!» дея оладиган ягона аъзоси эди. Дарҳақиқат, «Правда»нинг муҳаррири сифатида Мехлис бу мақсадга эришишда қанчалар иш қилганини кўриш учун рўзноманинг 20- ва 30-йиллардаги ҳамма сонларини варақлаб чиқиш қийин. Миннатдор Сталин унинг бу хизматларини ерда қолдирмади: Кизил профессура институтининг собик тингловчиси Мехлисни аввал «Правда» рўзномаси бош муҳаррирининг ўринбосари, кейин бош муҳаррири қилиб қўйди, «улуг тозалаш»дан кейин эса Сталин уни МКга ва унинг партия ва давлатнинг олий ўринларига кадрлар тақсимловчи ташкилий бюросига киритди. Уруш пайти Сталин унга генерал-полковник унвонини бериб (холбуки, хатто Сиёсий бюро аъзоси Хрущёв ҳам бор-йўги генерал-лейтенант эди), ўзининг мудофаа халқ комиссарлиги бўйича ўринбосари ва Кизил Армия Бош бошқармасининг бошлиғи этиб тайинлади. Урушдан кейин Сталин Мехлисни Давлат назорати вазири ҳамда тагин МК (XIX съездда) аъзоси қилиб қўйди. «Сионистлар иши»дан ва янги «зарарқунандачи дўхтирлар иши»дан кейин Сталин унинг бир «лекин»ини эслаб қолди: Мехлис жухуд эди. Жухуд зотини жинидан баттар ёмон кўрадиган Сталинга бу ёғи хал: у жухудми, демак сионист, модомики сионист экан, демак, сионист дўхтирларга ўзининг эски рақиби ва Кизил Армия Бош сиёсий бошқармасига ўзидан кейин бошлиқ бўлиб қолган Кизил профессура институти бўйича курсдоши бўлмиш А. Шчербаковни ўлдириш тўғрисида топширик берган бўлиши мумкин. Шундай қилиб, «зарарқунандачи дўхтирлар» хали судни кутиб ўтирганларида, Сталин Мехлисни «муҳим топширик» билан Саратовга юборди. Ўша ерда уни шовкин-суронсиз ва гувоҳларсиз қўлга олишди. Масковдаги Лефортово кампоҳонасининг қасалхонасига ўтказилган Мехлис Сталин талаб этган кўрғазмаларни беради ва 1953 йил февралнинг 13-куни ўлади.

Мехлисни Кизил майдонга Сиёсий бюронинг кўплаб аъзолари, маршаллар, вазирлар иштирокида тантанали равишда кўмдилар. Аммо маросимда Сталин иштирок этмади. Афтидан, Сталин риёкорликнинг ҳам чегараси бўлиши керак, деган қарорга қолган шекилли. Харҳолда, у ўша кунлари қасал эмас эди, чунки 17 феврал куни Хиндистоннинг элчиси К. Менонни қабул қилган ва узок суҳбатлашган. К. Меноннинг сўзига қараганда, Сталин етмиш уч ёшга кирганига қарамай, кўринишидан хали анча тетик, соппа-соғ бўлган. Суҳбат чоғида Сталин ён дафтар саҳифасига бўрилларнинг расмини чизган ва нафакат дипломатик суҳбатга, балки нодипломатик суҳбатга ҳам алоқаси бўлмаган фикрларни айтган эди. Ўзи чизган суратларни шарҳлаётгандай, қутурган бўрилларни ўлдириб дехқонлар тўғри қилишади, деб қўйган. Албатта, Сталин Сиёсий бюродаги «қутурган бўриллар»ни назарда тутган!

Бу орада «Правда» мамлакатда сиёсий ва рухий муҳитни қиздириш йўлидаги кампанияни давом эттирарди. Рўзноманинг 8, 9, 11, 12, 16, 18, 19, 20, 22, 23, 26, 27 феврал сонларида қилган мақола ва хабарлар «қотиллар»га, «айгоқчилар»га,

«зараркунандачилар»га, «халк душманлари»га ҳамда «буржуа миллатчилари»га багишланган эди. «Правда»нинг ҳеч қайси сиёсий бош мақоласи «хушёрлик» ва «халк душманлари» сингари истилохларсиз чиқмай қўйди. «Правда» ежовчилик даврининг йўл-йўрикларидан огишмай, атай ва узлуксиз равишда оммавий жосуслик васвасасини кўзгаб турди.

28 феврал кечаси «Правда»нинг 1 март сони босмадан чиқади. Унда КПСС МКнинг 8 Март аёллар байрами тўғрисидаги қарори босилади. Шу қарорда ҳам «жосуслар», «котиллар», «совет халқининг пинхона душманлари» ҳақида гаплар бор...

Эртаси кундан бошлаб эса галати ва тушунтириб бўлмас ҳодиса рўй беради: «Правда» бирдан «халк душманлари» ҳақидаги ҳар қанақа гап-сўзни тўхтатади. Боз устига, «халк душманлари» ҳатто сиёсий мақола ва шарҳларда ҳам тилга олинмай қўяди. «Правда»нинг 2 март сонидagi («Социалистик миллатларнинг гуллаб-яшнаши») ва 3 март сонидagi («Тарғиботни кўтаришнинг энг муҳим, шартлари») бош мақолаларда «буржуа миллатчилари», «халк душманлари», «жосуслар», «котиллар» ҳақида бир оғиз ҳам сўз йўқ!

«Халк душманлари»га қарши уюштирилган кампания бекор қилинган эди. «Правда» рўзномаси таҳририятида эмас, албатта, балки юқорида бекор қилинган эди. Уни 1953 йил 1 мартдан бошлаб Сталиннинг ўлимини пойлаб турганлар бекор қилган эди. Берия, Маленков, Хрущёв ва Булганиндан иборат тўртлик тимсолидаги бу «қоровуллар» 1953 йилнинг 28 февралдан 1 мартга ўтар кечаси давлат тўнтариши қилган ва бу тўнтаришлари «Сталин касаллиги туфайли ҳокимиятни «вақтинча» бошқара олмайди, деган баҳона билан пардаланган эди. Тўртлик КПСС МК Хайъатини четлаб ўтиб, ҳокимиятни зудлик билан ўзаро таксимлаб олди. Сталиннинг Сиёсий бюродаги бошқа барча ворисларига эса, улар тўнтаришда иштирок этмаганлари учун, иккинчи даражали ўринлар тегди. Тўртлик «Ҳукумат хабарини чиқарди. Унда бундай сўзлар битилган эди: «Марказий Кўмита ва СССР Вазирлар Кенгаши бутун партия ва бутун совет халқимиз сингари ўрток Сталин оғир касаллиги туфайли анча муддат раҳбарлик фаолиятида иштирок эта олмаслигини чуқур англайди. Марказий Кўмита, Вазирлар Кенгаши партия ва мамлакатни бошқаришда ўрток Сталиннинг партия ва давлат раҳбарлигидан вақтинча четлашгани билан боғлиқ ҳамма шарт-шароитларни гоёта масъулият ила ҳисобга олади» («Правда», 4.03.53).

Бу паллада Сталиннинг ажали яқинлашиб келарди. Совуқ нияти ўзига уриб, «тесқари даволовчилар» кўлига тушган ва мана энди аста-секинлик билан, аммо муқаррар ўлим сари борар эди... Дарвоқе, биринчи «Ҳукумат хабари»да бошқа ёлгон ҳам бор эди. Унда айтилишича, Сталинга касаллик (мияга қон қуйилиши) 2 мартга ўтар кечаси Масковдаги уйда ётганида ҳуруж қилган. Аслида эса, кейинчалик маълум бўлишича, бу воқеа Масковда эмас, Кунсевода содир бўлган. Агар ҳаммаси табиий кечган ва Сталин шогирдларининг виждонлари тоза бўлса, унда нимага улар устозларининг ҳақиқий ўлган жойини яширадилар? Нимага МК ва Вазирлар Кенгаши номидан ўз партияларини ва халқларини бу қадар алдайдилар? Жиноят содир бўлган жойда биз йўқ эдик, дейиш учун эмасмикан?

Сталин Масковда ўлмаганини Хрущёвдан биринчи бўлиб Нью-Йорк шахрининг собик хокими, уруш пайтида АКШнинг Масковдаги элчиси бўлиб ишлаган Аверёлл Харриман эшитиб билган. Тўртовининг Сталиннинг ўлимини қандай пойлаб туришганини ҳам Хрущёв ўша одамга айтган. Бу ҳақда Харриманнинг ўзи бундай ҳикоя қилади: «Айрим раҳбар коммунистларни ўлдириш ниятида бир неча дўхтирнинг тил бириктирганликда айбланишига олиб келган «дўхтирларнинг фитнаси» деган иш, афтидан, янги тозалашни бошлаш учун Сталин наридан-бери тўқиган уйдирма шекилли. Айрим хорижлик ўрусияшунослар Сталинни ўзининг теварагидаги одамлар ўлдирган деб шама қилишади ва бу таҳминларини, янги оммавий киргин муносабати билан ўз жони-дан айрилиб қолишдан чўчиб, улар қарияни ўзлари ўлдириб қўя қолишган, деб асослашади. Мен нуқул шунга жавоб ахтардим. Яқинда Хрущёв билан узок суҳбатлашганим-да, у Сталин ўлими масаласида ўзининг ривоятини айтиб берди. Кейинрок, илтимосимга биноан, ўша ҳикояни эълон қилишимга ҳам руҳсат этди.

Сталин сўнги йилларда ҳар нарсадан шубҳаланаверади, зулмкор ва шафқатсиз бўлиб қолди, деди Хрущёв менга. «У ҳеч кимга ишонмасди, биздан ҳам ҳеч ким унга ишонмасди. Анчадан бери ўзи бир ишни эплаёлмасди, биз қилайлик десак, қўймасди. Жуда қийналиб кетдик. Бир шанба кечаси у бизни далаховлисига зиёфатга чақирди. Сталиннинг қайфияти яхши эди. Зиёфат хушчакчаклик билан ўтди, кўнгилли ўтириш бўлди. Кейин уй-уйларимизга тарқалдик. Яқшанба кунлари у одатда бизларга сим қоқиб чиқар, ул-бул ишни гаплашиб олар эдик, аммо ўша яқшанба сим қоқмади. Биз ажабландик. Душанба куни ҳам у шахарга тушмади. Душанба куни кечкурун шахсий сокчиларининг бошлиги сим қоқиб, Сталин касал, деди. Биз ҳаммамиз — Берия, Маленков, Булганин ва мен зудлик билан унинг далаховлисига жўнадик. Биз борганимизда у хушсиз ётарди. Бир кўл, бир оёғи шол, тилдан қолган. Биз унинг ёнида уч кун турдик, лекин хушига қайтмади. Кейин маълум муддатга хуши жойига келди, биз у ётган хонага кирдик. Хамшира унга қошиқда чой ичирди. У бир-бир кўлларимизни сикди, зўр бериб ҳазиллашмоқчи бўлди, соғ қўли билан девордаги расмни кўрсатди. Расмда қичкинагина қизалок эчки боласини қошиқда овқатлантираётгани тасвирланган эди. Мана, энди мен ҳам худди шу эчки боласига ўхшаб нотавонман, демокчи бўларди гўё. Сал вақт ўтиб жони узилди. Мен йигладим. Ахир, энг аввало, биз унинг шогирдларимиз ва ундан кўп жихатдан қарздор эдик».

Мен Хрущёвдан, Сталин ўзига ворис танлаганини, деб сўрадим. «У ҳеч кимни танлагани йўқ. У абадий яшайман деб ўйларди!» деб чўрт кесди Хрущёв» (Аверем Харриман. 1959).

Бу ҳикоядан биз қуйидаги муҳим маълумотларни билиб оламиз:

- 1) Сталин Масковда эмас, ўзининг далаховлисида жон берган (кейинчалик биз Аллилуева китобидан ҳам унинг Кунсеводаги далаховлисида вафот қилганини биламиз);
- 2) Сталиннинг олдида сўнги марта Берия, Маленков, Хрущёв ва Булганинлар бўлишган ва улар 1953 йил 28 февралда кечаси билан Сталиннинг далаховлисида ичкиликхўрлик қилишган;
- 3) 2 март душанба кунига соқчилар бу тўртовлонга Сталиннинг касаллиги тўғрисида хабар беради ва булар у ерга бориб, Сталиннинг ўлимини бамайлихотир кутиб, уч кун унинг боши тепасида турадилар:

4) дўхтирлар тўғрисида гап-сўз йўк.

Бу ривоятни Хрущёв кейин турли одамларга кўп бор кайтарган. Хотираномаларида андак кенгайтирилган. Сталиннинг касал бўлган куни санаси 28 февралга кўчирилган лекин мохият ўзгармаган. Факат, афтидан, кимдир лоакал касалликнинг иккинчи куни дўхтирлар хакида ҳам кистириб ўтиш керак, деб Хрущёвга ақл ўргатган кўринади.

Натижада хикоя ўзгариб-ўзгариб, ниҳоят, бундай холга келган:

«Сталин 1953 йил февralида (яъни, 28 феврал куни. — А. А.) касал бўлди. Маленков, Берия, Булганин ва мен унинг далаховлисида шанба куни бирга бўлган эдик.

Одатдагидек, зиёфат тонгги соат беш-олтиларгача давом этди. Зиёфат тугаганда Сталин росмана маст бўлган, жуда баланд кайфиятда эди... Зиёфат яхши ўтганидан хурсанд холда ҳаммамиз уй-уйимизга таркалдик... Эртаси якшанба куни Сталин бизни хузурига чакиришига амин эдим, аммо хадеганда сим кокавермади. Бирдан телефон жириглаб колди. Маленков экан: «Хозиргина Сталиннинг далаховлисидан сокчилари сим кокишди. Улар, Сталинга бир нима бўлган, деб ўйлашяпти, ўша ёкка борсак, яхши бўларди. Берия билан Булганинга айтиб кўйдим. Сен ҳам тезрок йўлга чиксанг девдим...» Тезгина кийиндим-да, Сталиннинг далаховлисига жўнадим... 15 дакикадан кейин мен ўша ерда эдим. Хаммамиз йигилганимиздан сўнг, Сталин ётган хонага кирмасдан олдин, навбатчи офицерларга учрадик. Офицерлар нимага хаммани оёкка тургизишганининг сабабини тушунтиришди: «Ўртоқ Сталин одатда деярли соат 11 ларда кимнидир чакирарди ва чойми, бирор егуликми сўрарди. Бугун шундай килмади», дейишди. Кейин улар гап нимадалигини билиш учун Матрёна Петровнани киритишибди. Матрёна Петровна деганлари жуда эскидан Сталин хизматида ишлаб келаётган кари киз эди, Бировлардан ажралиб турадиган фавкулодда кобилияти йўг-у, аммо халол ва Сталинга содик эди. Шу аёл кайтиб келиб, офицерларга Сталиннинг одатда ўзи ётиб юрадиган катта хонада ерда йикилиб ётганини айтади. Афтидан, Сталин катдан кулаб тушган шекилли. Сокчилар уни ердан кўтариб, кичик хонадаги диванга ёткизишибди. Шуларни эшитганимиздан кейин биз бундай хунук холдалик чогида Сталиннинг олдига киришни нокулай деб топдик ва уй-уйимизга кайтиб кетдик».

Демак:

1) 28 феврал куни зиёфатда Сталин билан шу тўрттовлон бўлган;

2) улар Сталин ёнидан 1 март куни эрталаб кетишган;

3) ўша куни окшом чоги Сталин огир касалга чалинган (катдан кулаган, ўзи ўрнидан туролмаган, овкат талаб килмаган, хизматчилар билан гаплашмаган, эхтимол, тилдан колган);

4) тўрттовлон касал Сталиннинг хузурига 1 март куни кечкурун чакирилган, аммо улар дўхтир чакириб ўтиришмаган, касални кўришдан ҳам воз кечишган ва уй-уйларига таркалишган.

Хрущёв хикоясини бундай давом эттиради:

«Кеч тунда Маленков иккинчи марта сим кокди: «Сталиннинг сокчилари кўнгирок килишди. Сталиннинг ахволи кандайдир чаток, дейишяпти», деди...

Сталиннинг холидан хабар олчи, деб Матрёна Петровнани тагин киритганимизда, у кайтиб чикиб: «Каттик ухлаяпти, аммо уйкуси галатирок», деди. Яхшиси, кетганимиз маъкул, деган карорга келдик. Маленковга Каганович билан Ворошиловни хамда дўх-тирларни чакиришни юкладик».

Ва ниҳоят дўхтирларни хам чакиришди! Дўхтирлар Сталинни ечинтиришади ва уни ёругрок бўлган катта хонага кайтариб олиб чикишади. Дўхтирлар бизга «бунака

касаллик узокка бормайди, окибати ўлим билан тугайди, дейишди», деб хикоя килади Хрущёв.

Ким ўзи бу дўхтирлар? Уларни ҳеч ким билмайди. Кейинрок билишимизча, улардан ҳеч кайсисини Светлана Аллилуева ҳам танимайди.

Нафакат Сталиннинг шахсий дўхтири Виноградов, балки бунака шароитларда зудлик билан касал Сталин тепасига етиб келиши лозим бўлганлар ҳам йўқ эди: Даволаш бошкармасининг бошлиги Егоров ҳам Виноградов билан бирга камокка тикилган; СССР Согликни сақлаш вазири, Сталиннинг сафдош улфати Смирнов эса айна Сталин касал бўлиши арафасида изсиз йўқолиб қолди, ўрнига тайинланган Третьяковни ҳам ҳеч ким танимасди.

Хрущёвнинг Матрёна Петровнадан Сталин ахволини сўраб-суриштиргач, касални хатто кўргани кирмаганлари ва дўхтир чакирмаганлари тўғрисидаги хикоясидан ке-йин яна «Сталинни оёкка тургизиш учун ҳамма чорани кўрдик», дейиши Сталин устидан ҳақоратдай бўлиб эшитилади. Дўхтирларни (агар улар ҳақиқатан ҳам дўхтир бўлса) Сталин буткул чорасиз холга тушгандан кейингина чакиришган ва ўшандагина уни ечинтиришган!

Хрущёв яна хикоясини давом эттириб, Сталиннинг ўлимини фақат битта одам — Берия истаган эди, дейди. Берия ўлаётган Сталинни очикдан-очик хўрлади, дейди. Аммо-лекин Хрущёвнинг мана бу иккори муҳим:

«Мен бошқаларга караганда Булганин билан очикрок гаплашар эдим. Шунинг учун ундан: — Сталин ўлса, нима бўлади, биласанми? Берия канака лавозимни мўлжаллаётганини тасаввур қиласанми? — деб сўрадим.

— Канака лавозимни? — деди Булганин.

— У давлат хавфсизлиги вазири бўлмокчи. Агар у шу ўринни эгалласа, ҳаммамизнинг кунимиз битди деявер. Нима бўлганда ҳам биз бунга асло йўл қўймаслигимиз керак. Булганин фикримга кўшилганини айтди ва бундан буён бу ёғига нима қилишимиз лозимлигини гаплашиб ола бошладик. Маленков билан ўзим гаплашаман, фикримизга кўшилса керак, дедим мен» (344-бет).

Агар Хрущёв гохида самимий бўлса, айна дамда у икки баробар самимийдир:

Сталиннинг сиёсий меросини бўлиб олиш учун кураш ўлаётган «дохийининг боши устидаёқ бошланган ва биринчи қурбон сифатида Берия кўз остига олинган эди. Шунга карамай, давлат хавфсизлиги вазири лавозими барибир унга насиб этди — бу ўринни у шунчаки эгаллади-қўйди, камига ички ишлар вазири лавозимини ҳам қўшиб олди.

Сталин касалининг бошланган санаси масаласига қайтайлик.

Шундай қилиб, аслида, Сталинга касаллик қачон хуруж қилган—тўртовлон унинг меҳмони бўлган 28 феврал шанба куними ёки улар тарқаб кетгандан кейин — 1 март куними (бу иккала санани ҳам Хрущёв келтирган) ёхуд «Хукумат хабари» да таъқидланиши бўйича, 2 мартга ўтар кечасими?.. «Хабар» да Сталиннинг касал бўлган жойи нотўғри кўрсатилган, куни ҳам ёлгон бўлиши мумкин) ёки Хрущёв Харриманга айтганидек, ўша 2 март куни окшомдами?

Тўрт сана тилга олинди, шунинг учун улардан қай бири рост эканини ишонч билан айтиш қийин. Мен 28 феврални кўрсатишга мойилман, чунки, юкорирокда айтилганидек, 1 мартдаёқ ҳокимият амалда тўртликнинг қўлида эди (бунинг холис далили "Правда"нинг

1—2 март кунлари «халк душманларига карши кампанияси тўсатдан тўхтаб колганидир). Лекин фитначилар тўнтаришни ҳеч бир каршиликсиз ва муваффақиятли амалга ошириб олиш учун Сталиннинг ахволини нафакат халқдан, балки айниқса партиядан ва армиядан яширишга катта аҳамият берадилар. Ўзларини айбсиз ва Сталиннинг касаллигига алоқасиз қилиб кўрсатишдан каттик манфаатдор бўлганлари учун фитначилар ўлаётган Сталиннинг тепасига иккинчи ё учинчи куни унинг фарзандларини ва Сиёсий бюронинг икки аъзосини (Ворошилов билан Кагановични) чорлашади, халқка эса тўртинчи ё бешинчи куни эълон қилишади. Бу палла Сталиннинг ўлими муқаррар бўлиб колган эди.

Энди Светлана Аллилуеванинг хотираларига мурожаат қилайлик. Унинг таъкидлашича, Сталин Масковда эмас, Кунсеводаги далаховлисида ўлган: Василий Сталин билан иккалаларини ўлаётган оталарининг олдига у буткул хушини йўқотганидан кейин, яъни 2 март кунигина чақиришган. «Касални биринчи марта кўриб турган бегона дўхтирлар гоятда типирчилаб колдилар. Бўйни билан гарданига зулук қўйишди, юрак уришини аппаратга солишди, ўпкани рентген қилишди, хамшира тинимсиз қандайдир уқоллар қиларди, дўхтирлардан биттаси кассаллик жараёнини тўхтовсиз ёзиб борарди... Хамма саклаб қолиш мумкин бўлмаган ҳаётни саклаб қолишга овора эди...» («Дўстимга йигирма мактуб», 6—7-бет). Бор дўхтирларнинг орасида Светлана Аллилуевага факат битта аёл дўхтир танишга ўхшаб туюлади. «Мен бирдан мана шу ёш дўхтир аёлни биладиганга ўхшадим. Каерда кўрган эканман? Биз бир-биримизга бош кимирлатиб қўйдик, лекин гаплашмадик» (7-бет). (Шу дўхтир аёлни эслаб қолиш даркор.)

Сталиннинг хушга келгандаги қиликлари тўгрисидаги Аллилуеванинг кузатишлари Хрушчёвнинг ёзганидан буткул бошқача, Хрушчёв, Сталинга эс-хуш қайтганида, «у бир-бир хаммамизнинг қўлимизни сиқиб қўя бошлади...» деб ёзган бўлса, Аллилуева мана бундай хикоя қилади: «Талвасаси кўркинчли эди. Шу талваса уни хамманинг қўзи ўнгида бўғарди... Бир пайт... у бирдан кўзини очди ва атрофида турганларга бир-бир қараб чикди. Нигоҳи телбаворми, газабнокми — қандайдир дахшатли эди... Шу нигоҳ дақиканинг бирор улуши ичида хаммани айланиб чикди. Шунда тўсатдан у чап қўлини (кимирлайдиганини) юқорига кўтарди — бу ҳаракати тушунарсиз ва ваҳимали эди, мен халигача тушунмайман, лекин эсимдан хам чиқара олмайман: тепада ниманидир кўрсатдим (Хрушчёв икки марта такрорлайдики, Сталин эчки боласи билан кизалокнинг суратига ишора қилди, деб. — А. А.) ёки хаммамизга пўписа қилдим... Ҳаракати тушунарсиз, аммо таҳдидли ва кимга ё нимага қаратилгани номаълум эди» (9—10-бет). Шундай экан, Хрушчёв тасвирлаганидек, Сталин ўз сафдошлари билан хотиржам видолашмаган. Аксинча, видолашув «газабнок», «таҳдидли» бўлган.

Лекин Хрушчёв билан Аллилуеванинг Берия қиликлари хусусидаги кузатишлари асосан бир-бирига мувофиқ келади.

«Факат битта одам ўзини одобсизларча тутди — бу одам Берия эди, — деб ёзади Аллилуева. — У хаддан ташқари асабийлашарди... туйгулари тўлиб-тошганидан унинг юзи тез-тез буришиб кетарди. Унинг дили эса шухратпарастлик, раҳмсизлик, айёрлик, хокимият, факат хокимиятга интилиш туйгулари билан тўла эди...

У кўрпага яқин келиб, отамнинг юзига узок тикиларди: отам гоҳида кўзини очарди, лекин барибир хушсиз эди... Шунда Берия бу хира тортган кўзга еб қўйгудек бўлиб қарарди...

Масала хал бўлганда эса, биринчи бўлиб йўлакка отилиб чикди ва катта хонадаги сукунатни унинг «Хрусталёв! Машинани тайёрла!» деган тантанали, баланд овози бузди. Бу одам маккор сарой аъённинг ажойиб замонавий кўриниши, шаркона маккорлик, тилёгмалик, иккиюзламачиликнинг куйма тимсоли эди. Бундай хислатлар хатто отамни ҳам чулгаб олган, шунинг учун уни алдаш умуман кийин бўлган, аммо кўп жихатдан Лаврентий отамга ҳам фириб бериб кетарди... Ундан жуда хайкишар ва отам ўлаётган пайтда Ўрусияда ҳеч ким шу дахшатли одамчалик хокимиятга эга эмаслигини билишар эди. (7—8-бет)».

Бундан келиб чиқадики, Сталиндан кейин хокимият амалда Берияга ўтган, модомики хозир Сталин хушсиз ётар экан, демак, тақдири Бериянинг кўлида эди. Бу масалада Хрущёв ҳам, Аллилуева ҳам бир хил хулосага келганлар: Берия Сталиннинг ўлимини истаган, у ўлганида эса, тантана килган эди. Ана энди биз энг сирли-жумбокли масалага келиб такалдик. Сталинни, ўзи Кремл дўхтирларини айблаганидай, тескари ташхис (диагноз) кўйиш, акс дорилар бериш усули билан «даволаш»мадимикан? Бизнинг гоят муҳим бир гувоҳимиз бор. У дохий ўлими тепасида турган ва катъиян, ҳаммага эшиттириб туриб: «Отамни захарлашди, отамни ўлдиришди!» деб айтган генерал-лейтенант Василий Сталин — Сталиннинг ўғлидир.

Светлана Аллилуеванинг китобларидан кўриниб турибдики, киз ўз отасининг назарияларига ва совет воқелигига аввалдан танкидий муносабатда бўлган, лекин сиёсий масалалар билан жиддий шугуллангани ёки отаси билан сиёсий мавзуда бирон-бир сухбатлар килгани тўғрисида у китобларда бирон-бир гап йўқ. Аёл киши билан сиёсат тўғрисида гаплашишни одобсизлик деб биладиган кофкозликлар анъанасига содик Сталин, афтидан, кизи билан ҳам сиёсат тўғрисида сухбатлашмаган кўринади. Боз устига, киз отасининг хузурида охирги икки-уч йил давомида жуда кам бўлган. Бу борада ўгилнинг ҳолати бошқача эди. Василий Сталин уруш арафасида харбий учувчилик мактабини тугаллади. Бутун уруш давомида фронтларда бўлди, кирувчи учокларда учди, дивизияга, корпусга, урушдан кейин Олмониядаги учувчилар кўшини-га кўмондонлик килди. Кейин Масков харбий округи Харбий хаво кучларининг кўмондони этиб тайинланди. Масков атрофида, байрам кунлари эса Кизил майдон тепасида ўтказиладиган барча анъанавий хаво намойишларига у кўмондонлик киларди. Албатта, йигирма беш-йигирма олти ёшда офицерлар ўз-ўзидан генерал бўлиб қолишмайди, бундан Наполеоннигина истисно қилиш мумкин (шунинг учун ҳам у Наполеон-да!), аммо Василийни ҳам шунака истисно деб ҳисоблаш керак, чунки у Сталиннинг ўғли эди. Ўша давр маршаллари Бош кўмондоннинг кўнглини овлаш учун унинг олдида кулук қилиб туришар ва унга кетма-кет унвонлар ва нишонлар ёғдиришар эди. Аммо, Василий ичишни ёктирарди деб қанча гап-сўз қилишмасин, ҳеч ким унинг уруш чоғи кўрсатган жасорати ва мардлигини рад қилолмасди. Кўроклар реактив кирувчи учокларда хизмат қилишмайди, ахир!

Сталин Сиёсий бюродаги сафдошлари тўғрисида кўнглида пинхон саклаб келган ўйларини қачондир, кимгадир айтган бўлса, буни ўзининг содик ўғлига айтган. Ота билан ўгил ўртасидаги муносабатлар Василий лавозимидан олингандан кейин ҳам яхши бўлиб қолаверди. Бу локал шунда ҳам кўринадики, отасининг маслахати билан у Бош штаб Академиясига ўқишга қиради. Опаси сингари, Василий Сталинни ҳам отанинг тўсатдан

касал бўлгани тўғрисида иккинчи ё учинчи куни — Сталин тилдан колгандан кейингина хабардор этишди. Ўлаётган одам бунака ахволда зорланолмайди-да.

Аммо кўнгил сезар экан. Кандайдир бегона куч (балки, шунчаки ички туйгудир) Аллилуевани айна ўша якшанба куни — 1953 йилнинг 1 мартада отага сим кокишга ундади. «Мен якшанба куни яна бир бор отамнинг ёнига бормокчи бўлган эдим, лекин кўп сим коқдим, ҳеч тушолмадим» («Дўстимга йигирма мактуб», 195-бет). Туша олмас-ди ҳам! Сталиннинг ҳамма телефонлари Бериянинг кўлида, у алоқа йўлларини тўсиб қўйган эди, лекин Аллилуеванинг бу шаходати тарихий ахамиятга эгадир. «2 март куни эрта билан эса мени дарсимдан Академиядан — чакириб, Кунсевога боришим лозимлигини айтишди, — деб давом этади Аллилуева. — Укам Василийни ҳам 1953 йил 2 март куни чакиришган. У ҳам катта хонада бир неча соат ўтирди... Хизматчилар уйида роса ичиб олиб, шовкин кўтарди, дўхтирларни сўқди, «отамни ўлдирдилар», «ўлдирияптилар», деб бакира бошлади» (ўша китоб, 195—196-бетлар). Афтидан, Аллилуева укам ичкилик таъсирида кутуряпти, деб ўйлашга мойил кўринади. Бирок, Василий кўмиш куни мутлако хушёр холатда отасининг тобутини Молотов билан ёнма-ён кўтариб бораётиб, яна «отамни ўлдиришди» деб такрорлайди.

«Отамнинг ўлими уни ларзага келтирди, — деб давом этади Аллилуева. — У дахшат ичида колган эди. Отамизни «захарлашган»ига, «ўлдиришган»ига унинг ишончи комил эди. Отам унинг учун борлик олам эди, бу оламсиз у ўзини тасаввур эта олмасди, энди шу оламнинг кулаётганини кўриб турарди... Мотам кунлари у дахшатли ахвол-да эди ва ўзини ҳам шунга яраша тутарди: ҳаммага маломат киларди, ҳукуматни, дўхтирларни, кимларни айблаш мумкин бўлса, ҳаммасини лозим даражада даволамаганлари учун айбларди... У ўзини меросхўр шахзода каби хис этарди» (198-бет).

Василии дуч келган одамга отасини ўлдиришгани тўғрисида кайта-кайта гапираверар, дархакикат шундай бўлганлигига ишончи комил ва бу ишонч асло маст одамнинг босинкирашига ўхшамас эди. У кўп нарсани — фитначилар Сталиннинг «касалини ташкиллаштиришганини» ҳам, отаси ўзининг устидан тайёрланаётган фитна тўғрисида ўйлаганини ҳам биларди. Отасининг ўлими сирларидан вокиф ёш генерал хокимиятни тортиб олаётганларга карши янги тўнтаришнинг байроқдори ва хатто ташкилотчиси бўлиб қолиши мумкин эди. Шунинг учун уни эркинликда колдириб бўлмасди.

Аввалига яхшиликчасига кутулмокчи бўлишди. Мудофаа вазири Булганин уни хузурига чакириб, чеккага, харбий округлардан бирига боришни таклиф килди, лекин Василий Масковда қолишни истаб, бу таклифни рад этди. Шунда унинг устидан шикоят уюштиришди-да, хибсга олишди ва эндиликда ўзининг вахшиёна тутуми билан машхур бўлиб кетган Владимир камокхонасига ташлашди. Бу воқеа 1953 йил 28 апрелида — Сталиннинг ўлимига икки ой тўлиб-тўлмайд содир бўлди. Ўша ерда етти йил ўтиргач, 1962 йилнинг март ойида, Козонда сургундалик чогида вафот этди. Опаси уни ичкиликбозликдан ўлди, деб ўйлайди, бироқ, афсуски, дунёда бундан бошқа ҳам яна бир касаллик — сиёсат бор. Василийнинг шу касалликдан ўлгани хакикатга якинрок...

Тагин расмий хужжатларга кайтайлик.

КПСС МК ва Вазирлар Кенгаши номидан 1953 йил 4 мартада эълон қилинган «Ҳукумат

баёнотинда бундай дейилган: «2 мартга ўтар кечаси Масковдаги ўзининг квартирасида ўрток Сталиннинг миясига кон куйилди ва мия фаолиятининг муҳим нукталарини камраб олди. Ўрток Сталин хушини йўқотди. Ўнг кўли ва оёғи шол бўлди. Тилдан колди».

Сталиннинг оғир, халокатли касали тўғрисида факат тўртинчи кунгина эълон қилинмоқда эди, холбуки бу касаллик амалда 1 март окшомида хуруж қилган (аввалги саҳифаларда келтирганимиз Хрушчёвнинг хикоясига қаранг). Сталин касали тўғрисида-ги «Хукумат баёноти»ни фитначилар, афтидан, дўхтирлар билан маслаҳатлашмай тузишган кўринади, акс холда, Сталин аввал хушидан кетиб, кейин тилдан колмаган бўларди.

Сталинни даволаш учун саккиз нафар академик ва профессор дўхтирлардан иборат хайъат тузилади. Комиссияни янги СССР Соғлиқни сақлаш вазир Третьяков билан Кремл даволаш бошкармасининг янги бошлиғи Куперинлар бошқаришади. Баёнотда: «Ўрток Сталин КПСС Марказий Кўмитасининг ҳамда Совет Хукуматининг доимий кузатуви остида даволаняпти», дейилади.

Бу — «зараркунандалик» истисно қилинади дейилгани эди.

5 ва 6 март кунлари Сталин касалининг ҳолати тўғрисида бир неча хабар чиқади. Энди бу хабарларни ёзишда сўнги ва энг яхши тиббий дарсликлардан фойдаланилганга ўхшарди. Тушунарсиз, тор тиббий атамаларга тўлалиғи билан улар кишининг аклини шоширади. Сталин касалининг кучаётганидан зохирий ташвиш ва уни даволаш учун кўрилган «кескин чоралар», бунинг натижасида баъзан хатто бемор ахволининг қисман яхшиланишлари тўғрисидаги гап-сўзлардан Сталин ўлими аллақачон хал этиб қўйилгани сезиларди. Масалан, 5 март — Сталиннинг ўлими қуни тузилган ва 6 март қуни эълон қилинган хабарда: «Соат 11 дан 30 дақиқа ўтганда такроран юрак фаолиятининг кескин сусайиши рўй берди, лекин бу тегишли чора-тадбирларни кўриш оқибатида кийинчилик билан бартараф этилди», дейилади. Ва хатто «Кейинчалик юрак-томир бузилишлари анча-мунча қамайди, шунга қарамай, умумий аҳвол ҳамон гоят оғирдир», дейилади. Хуллас, иш жон чиқишгача боряпти-ю, кескин даво чораларигина Сталинни ўлимдан сақлаб турибди, дейишмоқчи бўлишади.

1953 йилнинг 5 мартида Сталин ўлади. Шундан кейин ворислар кўз кўрмаган, кулок эшитмаган иш қилишади: Сталин касалига қўйилган диагнознинг ҳамда МК раҳбарлигида кўрилган даво чораларининг тўғрилигини тасдиқлаш учун ўша-ўша, Третьяков билан Куперин бошчилигида етти нафар академик ва профессордан иборат буткул янги комиссия тузишади. Комиссиянинг обрўли хулосаси мана бундай: «Жасад ёриб кўрилгандаги натижа И. В. Сталинни даволаган профессор-дўхтирлар қўйган диагнозининг тўғрилигини исботлади. Ёриб текшириш хулосалари мияга кон қуйилиши содир бўлган фурсатдан эътиборан И. В. Сталин касалининг тузалмас тус олганини аниқлади. Кўрилган кескин чора-тадбирлар шунинг учун ижобий натижа бера олмас ва халокатни даф эта олмас эди» («Известия», 7.03.53).

Бу хулосани дўхтирлар бермаган, балки Берия билан унинг шериклари ўзларининг айбсизликларини исботлаш учун олдиндан хозирлаб қўйишган эди. Чунки улар билишардики, «Сталинни ўлдиришди» деб Василий Сталиннинг ўзигина эмас, бошқалар ҳам даъво қилиб қолишлари мумкин эди. Лекин шунақа хулоса керак бўлганининг ўзиёқ уларнинг сирини ошқор қилиб турарди.

1953 йилнинг 28 февралдан 1 мартга ўтар кечаси Сталинга карши уюштирилган сарой тўнтариши кўп жихатдан Павел 1 га карши уюштирилган сарой тўнтаришини ва унинг 1801 йил 11 мартдан 12 мартга ўтар кечаси ўлдирилиши ходисасини эслатади. Унда золим подшога карши дворянлар намояндалари исён қилган эди, бунда сталинчи намояндалар «ота ва устозиларига карши исён қилдилар. Булар шундай қилмаса бўлмас эди, чунки Сталин «ўз болаларини ўлдиришга» катъий бел болаган эди. Фарқ ҳам шу ерда: дворян фитначилар Ўрусияни мустабиддан озод этиш учун исён кўтарган бўлсалар, сталинчилар ўзларининг бошларини омон саклаб қолиш учун исён қилган эдилар.

Павелга карши фитна қилганларнинг кўпи, агар у тахтдан ўз хохиши билан воз кечиши тўғрисидаги хужжатга имзо чекса, жонини омон қўйишга (Павелнинг ўғли Александр факат шу шарт билан тўнтаришга розилик берган эди) мойил эдилар: Сталинга карши фитна қилганларнинг ҳам кўпи, агар у ўзининг ҳамма лавозимларидан воз кечса, эҳтимол, унида омон қўйган бўлардилар. Лекин Бериянинг фикрича, юзага келган вазиятда тирик Сталиндан ўлик Сталин афзал эди. Фикрининг исботига у ўз салафи—Павелга карши фитнанинг ташкилотчиси, Петербург харбий валийси граф Паленнинг фитна амалга ошириладиган кечада ўз шерикларига айтган гапини келтириши ҳам мумкин. Ўшанда Пален: «Эсингизда бўлсин, жаноблар, тухумни синдирмай туриб қуймок пишириб бўлмайди», деганди.

Хатто Павелдан ва Сталиндан кейин янги давр бошлангани тўғрисидаги баёотлар ҳам бир-бирига ўхшайди. Тож табиий равишда ворисга ўтганида, кўхна Ўрусиянинг одатдаги анъанасига кўра, ўгил мамлакатни «унутилмас падари бузрукворимиз» бошлаб берган йўлда бошқариши айтиларди, бироқ 1801 йил мартининг 12-куни чиқарилган мурожаатномасида Александр I мамлакатни мархума малика Екатерина II нинг «дил» ва қонуни бўйича бошқаришини таъқидлади. Бу дегани хурфикрлик қарор топади, мамлакатда муросаи мадора ўрнатилади дегани эди. Сталинга карши фитначилар эса, унинг ўлимидан кейинги илк қарорларида Сталин номини тилга олмаслик билан ундан юз ўгирганликларини билдиришди ва мамлакатни ҳозиргина ўлган «ота, устоз ва дохийининг «буюк кўрсатмалари» асосида эмас, балки «жонажон партиямиз ишлаб чиққан сиёсат»га таянган ҳолда бошқаришга ваъда беришди. Айни чоқда ворислар «парокандалик ва саросималарга йўл қўйилмасин деб оғохлантиришди (қўнгилни тинч қилинлар, ҳеч қанақанги даҳшат бўлгани йўқ, дейишмоқчи бўлишди). КПСС МК пленуми, СССР Вазирлар, Кенгаши, СССР Олий Кенгаши Хайъатининг 1953 йил 7 март куни ўтказган кўшма мажлиси Қароридан тегишли парча келтирамиз:

«Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг Марказий Кўмитаси, ССР Иттифоқи Вазирлар Кенгаши, СССР Олий Кенгашининг Хайъати партиямиз ва мамлакатимиз учун оғир бўлган ушбу дамларда узлуксиз ва тўғри раҳбарликни таъминлашни партия ва ҳукуматнинг эг қарорли вазифаси деб билади... бу эса ўз навбатида... ҳеч қанақанги парокандалик ва саросималикка йўл қўйилмасин ва шу тариқа мамлакатимиз ички ишлари бўйича ҳам, халқаро ишлари бўйича ҳам партиямиз ва ҳукуматимиз ишлаб чиққан сиёсатни ҳаётга муваффақиятли татбиқ этишни шубҳасиз таъминлашни талаб этади». Шундай қилиб, ҳокимият алмашиниши тўғрисидаги бу биринчи ва энг муҳими ҳуқуқий хужжатда Сталин ҳақида бир оғиз ҳам сўз йўқ, аммо мамлакатни қачонлардир бизнинг

партияxon «маликамиз» бошқарганларидек бошқаришга ваъда бор эди. Икки ходисани бир-бирига киёсладикми, охиригача киёслайлик: граф Пален Ўрусияни ёш подшо бикинида туриб олиб ўзи бошқаришни кўзлаган эди, лекин Александр I уни истеъфога чиқариб юборди. Сталинни тахтдан кулатаркан, Берия тахтга Маленковни номигагина ўтиргизиб кўйиб, Ўрусияни Сталин Ўрусиясидан Берия Ўрусиясига айлантирмокчи эди, лекин унга панд беришди ва уни ўзининг «душманнинг тиригидан ўлиги яхши» деган фалсафасига таянган холда нариги дунёга жўнатишди.

ТўНТАРИШ КАНДАЙ АМАЛГА ОШИРИЛДИ?

Агар Сталинга карши фитна хакикатан бўлгани исбот талаб этилмайдиган хол деб хисобланса, тўнтаришнинг ўзи қандай амалга ошгани масаласи халигача Кремлнинг энг пинхон сирларидан бири бўлиб қолмокда.

XX съезддан, партияга «МКнинг ёпик хати»дан, 1956 йилнинг бошларида матбуотда эълон қилинган Сталинни фoш этувчи бир қатор мақолалардан кейин совет ва чет эл коммунистлари КПСС МКга хат ва талабнома­ларни ёғдириб ташлашди. «Модомики Сталин шунақа аблаҳ экан, сизлар нима қилган эдинглар, ахир Сталин сизларсиз ҳеч ким эмас-ку!» деб ёзишарди улар. «Шахсга сизгидеҳ ва унинг оқибатларини тугатиш тўғрисидаги» 1956 йил 30 июн қарори чиқарилди. Ўшанда МК раҳбарлари орасида Сталинга қарши гуруҳ (тўртлик) бўлганини ва улар қўл қовуштириб ўтиришмаганини биринчи ва охириги марта тан олди. Шу гуруҳ тимсолида Сталинга қарши қучлар ташкил этилган пайтда: «Партиянинг XX съезди ва МКнинг Сталин ўли­мидан кейин бутун сиёсати очик-равшан шаходат бериб турибдики, партия МКси ичида раҳбарларнинг ленинчи бўлаги вужудга қелган эди» («Правда», 2.07.56).

Модомики бу «вужудга қелган раҳбарларнинг ленинчи бўлаги» орасида Сталин йўқми, демак, «ленинчи бўлак» Сталинга қарши вужудга қелган эди. Шундай қилиб, бу «ленинчи бўлак» Сталинга қарши уюшган фитначиларнинг бошқача номи эди, холос. Фитна тан олин­япти, аммо уни амалга сшириш техникаси сир тутиляпти (Сталин ўли­мидан ўн йил ўтгачгина Хрушчёв бу сир пардасини қия очди). Хозирча биз Гарб матбуотида пайдо бўлган тахминларни қўриб қикайлик.

Биринчи ривоят Иля Эренбургга тегишлидир. Маълумки, Эренбург Кремлнинг ўша давр раҳбарлигининг таянчи, қўғирчоги бўлган. Эренбургга шу топширикни берар экан, Кремл МКнинг шахсга сизгидеҳ тўғрисидаги 1956 йил 30 июн қароридан қандай мақсадни қўзлаган бўлса, бунда ҳам шундай мақсадни қўзлаган, яъни, Сталин «қўпоровчи дўхтёрлар» ишини бошлаганида МК раҳбарлари қўл қовуштириб ўтиришмаган, деган фикрни ўтқазиб эди. Ўзининг ривоятини Эренбург фаранг файласуфи ва ёзувчиси Жан Пол Сартрга сўзлаб беради, бу ривоят фаранг матбуотида юз қўрганидан кейин бутун дунё матбуотини ҳам ай­ланиб қикади.

Эренбург ривоятининг қискача мазмуни бундай эди: 1953 йил 1 март қуни КПСС МК Хайъатининг мажлиси бўлади, унда Каганович сўзлайди ва Сталиндан:

1) «дўхтирлар иши»ни холис тергов қилиш бўйича махсус комиссия тузишни;
2) барча жухудларни СССРнинг чекка қисмига кўчириш тўғрисида Сталин берган буйруқни бекор қилишни талаб этади. Кагановични эски Сиёсий бюронинг Бериядан бошка (!) ҳамма аъзолари қўллади. Бу гайриодатий ва мисли қўрилмаган яқдилликдан Сталин олдиндан тайёрланган фитнанинг исини сезади. Ўзини тутта олмай қолган Сталин нафакат шалак сўзлар билан сўқина бошлайди, балки исёнчилардан шафкатсиз равишда ўч олишини айтиб, уларга дўк уради. Сиёсий бюро номидан Каганович қўйган катъий талабга шунака муносабат бўлишини фитначилар олдиндан хисобга олиб қўйган эдилар. Улар яна шуни ҳам билишардики, агар Сталинга қўйиб берилса, биронталари Кремлдан эмин-эркин чикмайдилар. Шунинг учун улар халигиндай муносабатга мос оғохлантирувчи чорани қўллайдилар ва Микоян кутурган Сталинга: «Агар ярим соатдан кейин биз бу бинодан соғ-омон чикмасак, армия Кремлни ишғол қилади!» деб баёнот беради. Бундай баёнотдан кейин Берия ҳам Сталиндан ўзини олиб қочади. Айниқса, Бериянинг соткинлиги Сталинни буткул адоий тамом қилади. Каганович бўлса, ўзининг КПСС МК Хайъати аъзолиги билетини йиртиб, майда-майда қилиб Сталиннинг юзига отади. Сталин Кремл сокчиларини чакирмоқчи бўлади, аммо улгурмайди: уни оғир дард туттади ва хушидан кетиб, йикилади. 2 март куни эрталаб соат олтидагина унинг ёнига дўхтирни қўйишади (бу ривоят батафсил 1956 йил 1 сентябрда «Дие Велт» деган немис рўзномасида чоп этилган).

Эренбургнинг бу «ўқи» билан Сталиндан кейинги МК бир йўла уч куёни уришни қўзлаган эди: биринчидан, Сталин совет жухудлари учун ўртокликнинг янги турини вужудга келтирмоқчи бўлганида биз томошабин бўлиб ўтирмаганмиз; иккинчидан, Сталиннинг ўлимида бизнинг ҳам хиссамиз бор; учинчидан, Берия хар доимгидек Сталин билан бирга эди, армия биз тарафда турганини билганидан кейингина сафимизга қўшилди...

Эътибор қилинг, Хрушчёвнинг хали келажакда айтилажак хикоясидаги сингари Эренбург ривоятида ҳам дўхтирлар Сталиннинг қошига халокатли зарба етганининг иккинчи қунигина қиритилади.

Орадан бир йил ўтиб—1957 йили Кремлнинг уюштируви билан КПСС МК Хайъатининг собик аъзоси, КПСС МКнинг собик қотиби, кейинчалик эса СССРнинг Нидерландиядаги элчиси бўлмиш Пономаренко чет элда яна бир ривоятни таркатади. Гарчи Пономаренко мохиятан Эренбургнинг хикоятини тасдиқлаган бўлса-да, у расмий шахс ва МК аъзоси бўлгани учун унинг ривоятини дунё матбуоти буюк янгиликдай илиб кетади.

Пономаренконинг ривояти бўйича: Сталин 1953 йил февралнинг охирларида МК Хайъатининг мажлисини чакириб, у ерда «зарарқунандачи дўхтирлар» партиянинг қўзга қўринган арбобларини қандай ўлдирганлари ва бундан кейин ҳам шу ишни қандай давом эттирмоқчи бўлганлари тўғрисидаги қўрғазмаларини қўрсатади. Айни чоқда, жухуд уруги борки, ҳаммасини Ўрта Осиёга кўчириш тўғрисидаги ёрлик лойихасини МК Хайъатининг тасдиғига хавола этади. Шунда Каганович билан Молотов сўз олиб, бунака кўчириш ташқи дунёга халокатли таъсир этишини айтадилар. Сталин қахр-газабга тўлади ва лойихасига қўнмасликка журъат этган ҳаммани чапарастасига сўқа бошлайди. Каганович яна бир марта сўзга чиқади, бу сафар кескин ва мурасасиз тарзда гапиради, партбилетини (МК Хайъатининг аъзолик билетини — А. А.) намойишқорона йиртиб, Сталин олдида устолга иргитади. Сўзини: «Сталин мамлакатни иснодга қолдирапти!» деб тугатади. Каганович билан Молотовни бошқалар ҳам қўллайдилар, газаби

тўлиб-тошган Сталин шунда бирдан хушсиз йикилади—юрак фаолияти кескин сусаяди. Берия буни кўриб гоят хурсанд бўлади ва: «Мустабид ўлди, энди биз эркинмиз!» деб бакира бошлайди. Лекин Сталин бирдан кўзини очганида, гўё тиз чўкиб, Сталиндан кечиримлар сўрашга тушади. (Берия билан боглик бу сийка сахна кўп совет ёлгонномаларида кайта-кайта келтирилган.)

Пономаренконинг ривоятини ёзган муаллиф шундай савол кўяди: «Сталинга ўз ажали билан ўлишга рухсат берилган эдими ёки миш-мишларда тиришиб уктирилаётганидек, унга карши ворисларнинг фитнаси уюштирилганмиди?»

Эренбургнинг сўзига караганда, Сиёсий бюро аъзолари уни ўлдириш мақсадида фитна уюштирганларига Сталиннинг ишончи комил бўлган. Факат, Сталин тасаввурдаги фитначилар билан хакикийларини айириб ололмагани жуда галати ва келгусида рўй беражак ходисалар назаридан караганда тушунтириб бўлмайдиган бир холдир. Эренбургники деб тақдим этиладиган ривоятда яна мана шундай дейилади: «XIX съезддан кейин аник бўлдики, Сталин восвос касалига мубтало бўлган... У энг катта конли тозалаш ўтказишга тайёрланаётган, XIX съезд МКсини буткул кириб юбор-мокчи бўлган эди. Ўзаро сухбатлар чоги у Ворошилов, Каганович, Микоянлар ўзини ўлдирмокчи бўлаётганларини айтарди».

Сталиннинг бу гумонлари ва фикрлари унинг кундалик юриш-туриши ва ўз сафдошларига жуда мос келади. Юкорида айтганимиздек, Сталин уларнинг хаммасини очикдан-очик хоинликда айблаган.

Сталин ўлими масаласи КПССнинг XXII съездидан кейин тагин кўзгалди. Хаммани «шунча жиноят содир қилган мустабид (съездда бу ҳақда нафакат Хрушчёв, балки МК Хайъатининг барча янги аъзолари ҳам гапиришди) нахотки ўзининг ажали билан ўлган бўлса», деган савол кизиктирарди. Сталиннинг вахшиёна жиноятлари маълум бўлгани сари, афтидан, партиянинг хамияти кўзгаган шекилли, газаби тугёнга келиб, нимага бу аблахни ўлдириб ташлашмаган-а, дейдиган даражага етган.

1963 йили Хрушчёв, Сталин нимага ўн йил илгари ўлмади деб одамлар газабланишяпти, дея очикчасига гап бошлади: «Улар ҳақ», деб кўйди.

Сталин ўлимидан ўн йил ўтиб, XXII съезддан буён икки йил давом этган сталинчиликка карши кизгин ташвикотдан кейин Хрушчёв биринчи бор Сталин ўлимнинг айрим тафсилотларини очишга журъат этди. Бу ишни у Полша компартияси намояндалари хузурида қилди. Тингловчилар доираси кенгмиди ёки бу ҳам Хрушчёвнинг режаси бўйича уюштирилганми, хархолда, у айтган айрим янги далиллар Фарангистоннинг мажалласи сахифаларига ҳам тушди, у ердан айрим изохлар билан бирга немис мажалласи кўчириб босди. «Шпигел» ўз тахлилини: «Бир катор далиллар шуни кўрсатиб турибдики, Сталин, бир вақтлар расмий хабарлар бизни ишонтирмокчи бўлганидек, ўз ажали билан ўлмаган. Асло!» деган фикр ила бошлаган.

Хрушчёвнинг бу ривояти воқеаларни мана бундай тасвирлайди: Сталин ўзининг Кремлдаги квартирасида эмас, балки граф Орловнинг собик мулки (Кунсеводаги далаховли)да ўлади. Ташки дунёдан буткул ажратилган Сталин бу ерда «ўз кўркувининг асири» бўлиб қолган эди. 2 мартга ўтар кечаси Сталин сокчиларининг чакируви билан Хрушчёв, Маленков, Берия ва Молотовлар (биз биламизки, улар орасида Молотов

бўлмаган, Булганин бўлган —А.А.) далаховлига етиб келишади. Сокчилар анчадан буён Сталиндан дарак йўклигини айтишади. Сталин хошига караб учта хонадан бирида яшагани, уларнинг ички тузилмаси мураккаб бўлгани учун сокчилар ичкарида нима гаплигини билиша олмайди. Эшикни факат Сталиннинг ўзи махсус симкуватли мослама ёрдамида очиши мумкин эди. Сталин айнан кайси хонада эканини сокчилар билмагани учун бирма-бир хамма эшикни бузишга тўгри келади. Сталинни иккинчи хонадан топишади. У генералисимус кийимида, тирикликдан нишона бермай, ерда ётган экан. Биринчи бўлиб Берия овоз чиқаради: «Золим ўлибди, ўлибди, ўлибди!» деб хурсанд бакира бошлади. Шу вақт Сталин кўзларини катта-катта очиб қолади. Тирик экан хали. Маленков, Хрущёв ва Молотов учалалари хонадан чиқишади. Ёнида доим захар олиб юрадиган Берия ўзининг мустабид хокими билан хонада ёлғиз қолади. Орадан беш соат ўтгачгина (гўё йўлларнинг каттик музлаганлиги туфайли) дўхтир чакиришади...

Хрущёвнинг, полшаликларнинг, фаранг мажалласининг ривояти мана шунака. Бир нарсани алоҳида эътиборга олиш керакки, бирмунча илгари (1963 йилнинг 8 мартда) Хрущёв совет зиёлилари вакилларини қабул қилиб, ўша ерда Бериянинг Сталин ўлимидан нафакат хурсандчилигини яширмоганини, балки унинг ажалидан бурун ўлишидан манфаатдор бўлганини тўппа-тўгричасига билдирди. Савол тугилади: агар Сталин ўлимидан битта Берия манфаатдор бўлган бўлса, уни ожиз, огир бемор ёнида ёлғиз, бунинг устига, кўлида захари билан қолдиришдан булар қандай манфаат кўзлашган?..

Биз бу икки бобда Сталиннинг сўнги кунларини баён қиладиган ,беш хил талқинни — Эренбургнинг (1956), Пономаренконинг (1957), Харриманнинг (1959), мажалласининг (1963) ҳамда Хрущёвнинг (1970) ривоятларини кўриб чиқдик. Булардан ташқари яна битта — олтинчи хил талқин ҳам мавжудки, уни оқланган эски болшовойлар айтиб юришади. Бу талқинни гоёт мураккаб вазиятларда олишга эришганим учун бу ҳақда ёзишга хали эрта...

Тириклигида оқланган эски болшовойларнинг кўплари Сталин жинойтларини текширувчи комиссиялар ишида анча фаол иштирок этишган (улардан айримларини камина Масков ва Кофкоздаги ҳаётим давомида шахсан танир эдим). Сталиннинг қандай шарт-шароитда ўлгани биринчи навбатда шу болшовойларни кизиктирарди. Албатта, эски болшовойларнинг талқинлари ҳам Хрущёв талқини таъсирида юзага келган бўлиши мумкин, чунки Хрущёв улар олдида ўзини маънавий жихатдан оқлаб олишни истаган, шунинг учун ҳам унинг хикояларида Сталинни даф қилиш ташаббусқори сифатида Хрущёвнинг ўзи намоён бўлади, Берияга эса «қора иш» топширилгани айтилади. Бирок, Сталин ўлими тафсилотларини таҳлил қилиш чоғимда мен бу эски болшовойларнинг талқинидан фойдаланмадим, факат «дўхтирлар ишига тегишли қисмидангина фойдаландим. Нимага? Бунинг иккита сабаби бор: биринчидан, унинг тўгри-нотўгрилигини чет элда туриб аниқлашнинг иложи йўқ; иккинчидан, эски болшовойларнинг хикояларининг айрим ўринларида хрущёвча тарғиботнинг излари кўришиб турибди. Шунга қарамай, у хикояларда ҳам ҳақиқатга яқин сахналар бор.

Бу талқин бўйича ҳам 28 феврал — 1 март воқеалари Хрущёв хикоя қилганидек тарзда кечади: тўртлик аъзолари Сталиннинг хузурига келишади, биргаликда тинч ва

шод-хуррамлик билан кечки овқатни ейишади, бироқ, бу учрашув аслр Сталиннинг ташаббуси билан эмас — балки Маленковнинг таклифи билан уюштирилган эди. Бахона — Вазирлар Кенгашининг 2 март, душанба куни бўладиган мажлисида кўрилажак масалалар бўйича Сталиннинг кўрсатмалари керак. Бундан бир ҳафта олдин Сталин МК Хайъатининг Бюросини «зараркунандачи дўхтирлар» устидан суд мартнинг ўртала-рида бўлажаги тўғрисида хабардор этган ва уларга СССР Бош прокурори имзо чеккан «Айблов хулосалари»нинг нусхасини топширган эди. Бу ҳужжат, шунингдек, Бериянинг малаи бўлмиш бош прокурор Сафоновнинг Сталин билан суҳбат ҳақидаги шарҳлари дохийнинг асл ниятларини узил-кесил фош қилиб қўяди. Ҳужжатга караганда, амрико-ликлар уруш пайтлари нафакат Кремлнинг Даволаш бошқармасида, хатто МК (Лозовский) ва Давлат Хавфсизлиги вазирлиги (Абакумов) ичида ҳам айғокчилик тармоқларини очиб олган бўлиб чиқарди. Инглизлар худди шу ишни урушгачаёқ қилиб қўйишган, уруш чоғи эса МК аъзолари Кузнетсов, Попков, Родионовларни ҳам ёллаб, ўзларининг айғокчилик тармоқларини янада кенгайтиришганмиш. Армия хусусида Василевский, Говоров, Штеменко, ва Коневларни захарлаш мўлжаллангани тўғрисидаги хабардан бўлак ҳеч гап йўқ эди. Лекин шу қиска сатрлар остидан ҳам гўё Жуков, Воронов, Юмашев, Богданов сингари аламзадаларгина уларни захарлашдан манфаатдордир, деган тағмаъно чиқиб турарди. Жданов билан Шчербакбвни ўлдиришдан ким манфаатдор бўлган, деган масала очик қолган эди. Лекин ҳаммалари билишардики, Берия билан Маленковнинг улар билан муносабатлари ҳеч қачон яхши бўлмаган ва агар Сталин чиндан ҳам Ждановни ўлдирган бўлса, буни у худди Кировни Ягоданинг қўли билан ўлдирганидек, Бериянинг қўли билан амалга оширган.

Хуллас, иш дўхтирлар суди билан чекланмаслиги, балки худди 1937 йилдагидек, Сиёсий бюронинг кўп аъзоларининг ҳам боши кетиши маълум бўлади. Берия, Маленков, Хрушчёв ва Булганинлар бу ҳужжатни синчиклаб ўрганиб чиққанларидан кейин, Хрушчёвнинг таклифи билан, ахволни жам бўлиб муҳокама қилиб олишга келишадилар. Учрашув Масков яқинидаги ўрмонда ов бахонаси билан уюштирилади, Сталиннинг саломатлиги ёмонлашгани туфайли партия ва ҳукуматнинг кундалик ишларида иштирок этолмаяпти, шунинг учун ҳамма лавозимларидан истеъфо бериши керак, дея талаб қўйишга қарор қилишади. Лекин, Сталин вақтдан ютиш учун ҳар қандай ҳужжатга имзо чекавериши, кейин эса уларни биттама-битта йўқ қилиб юбориши мумкин-ку. Нима қилмоқ керак? Шунда Хрушчёв Берияга гўё: «Лаврентий Павлович! Бунақа ишларга ўзинг устасан, биз ҳеч балони тушунмаймиз. Айтчи, нима қилсак Сталин яшайверади-ю, лекин партия ва давлат ишларига аралашмайдиган бўлади?» деган эмиш.

Берия ишорани тушунади ва гапни айлантириб ўтирмасдан: «Қафасдаги Сталин эркинликдагисидан баттар хавфлидир», деб жавоб қилади. Агар Сталиндан узил-кесил воз кечилмаса, ўлимидан кейин ҳам у яна анчагина ишларга аралашавериши мумкин эди-да. Аммо Берия бирор аниқ йўл таклиф этмайди. Шунда Маленков Сталиннинг истеъфо тўғрисидаги аризасини радио ва телевидениеда ўқишга мажбур этиб, ундан кейин Соловетский оролига олиб бориб қўйиб, бутун дунёдан узиш керак, деб таклиф қилади. Лекин Берия бу таклифни рад этади, у ва унинг чекистлари фақат марҳум Сталиннинг қафиллигини олишларини айтади. Хрушчёв ҳам Бериянинг оғзидан айнан шуни эшитишни истаган эди. Берия бу таклифни чин дилдан айтади, ахир ўзининг ҳам жони

кил устида турган эди-да. Маленков Берия билан Хрущёвга бир оз иккиланиб кўшилади.

Бир неча кундан кейин Берия ўзининг далаховлисига Маленков, Хрущёв, Булганинни таклиф этиб, майда-чуйдаларигача хисобга олиниб ишлаб чиқилган икки хил — «кичик» ва «макбул» режаларни уларга баён қилади.

«Кичик режа» четдан куч аралаштирмасдан Сталиннинг истеъфога чиқишини назарда тутарди. Бу режа бўйича, Кунсеводаги далаховлида навбатдаги кечки зиёфатлардан бирида Сталинга шундай бир дард хуруж қилсинки, у ўша захоти ўлмасин-у, лекин согайиб ҳам кетмасин ва гувоҳлар олдида, ўзининг фарзандлари ва дўхтирлар хузурида ўлсин.

«Макбул режа»да Сталин ухлаб ётганида (демак, кундуз куни) унинг далаховлисини портлатиш назарда тутилган. Озик-овкат никоби остида портловчи модда олим кириб, нафакат Сталин яшайдиган иморатни, балки биратўла гувоҳларни ҳам йўқ қилиш! учун атрофдаги бошка биноларнида портлатиш лозим эди.

«Кичик режа»нинг муваффақияти учун тўрттовлон жавоб бериши керак бўлади, «макбул режа»нинг муваффақиятини таъминлашни Берия ўз зиммасига олади. Хар иккала режада эҳтиёт чоралари ҳам кўриб кўйилган эди: Сталиннинг ашаддий тарафдорларини, айникса, алока ва ахборотни бошқарувчиларни (Алока вазирлиги, радио ва телевидение, ТАСС, «Правда» ва «Известия» рўзномалари тахририятларини), шунингдек, Мудосфаа, Давлат хавфсизлиги, Ички ишлар вазирликларидан ва Кремл комендатурасидан кўзга кўринган раҳбарларни қандай қилиб бўлса ҳам Масковдан кетказиш лозим. Айни чокда, тўрттовлоннинг ишончли тарафдорларини (Жуков ва бошкаларни) Масковга чақириш керак. Сталин далаховлисининг, Кремлдаги квартирасининг ва хизмат хоналарининг барча алока воситалари белгиланган соатда умумий ва махсус ҳукумат симларидан узилади. Хамма машиналар, далаховлилар, сокчи ва хизматчилар белгиланган вақтдан эътиборан «мусодара» қилинади. Далаховлига элтувчи ва дала-ховлидан қайтувчи хамма йўллар тўрттовлондан бошка хамма учун, шу жумладан, МК Хайъатининг барча аъзолари учун ҳам така-так ёпилади.

Тўртлик аъзоларининг вазифалари аниқ тақсимланган эди: Берия режанинг «амалий қисми»га, Маленков партия ва давлат аппаратини жалб этиш ишига, Хрущёв пойтахтга ва алока воситаларига, Булганин харбийлар устидан назоратга жавоб берарди.

Белгиланган вақт кириши билан тўртлик Сталинни «огир касал» деб эълон қилиши ва у «буткул согайиб кетгунигача» хокимиятни ўз қўлига олиши лозим эди...

Бу ривоятдаги энг кўзга ташланадиган хол фитначиларнинг иккала режани ҳам бирданига тасдиқлаганларидир. Ишни «кичик режа»дан бошлашга қарор қилишди, аммо мабодо ҳаракат барбод бўладиган бўлиб қолса, ўша захоти иккинчи режани ишга солиш мўлжалланган эди. Фитна бўлгандан кейин, буткул муваффақиятга эришиш қафолати билан бўлсин-да. Ахир, ўрток Сталиннинг ўзи шунга ўргатган («душманга бехато зарба бериш керак»)!

Тўртликнинг Сталин билан 1953 йил 28 феввали окшомида унинг Кунсеводаги далаховлисидаги учрашуви мана шунака тайёргарликдан кейин бўлган эди. Иш тўғрисида гаплашиб ва тўйиб ичиб олишгач, Маленков, Хрущёв ва Булганинлар хар қачонгидан эрта жўнаб кетишади, аммо уйга эмас, Кремлга йўл олишади. Илгарилари кўп бўлганидек, Берия ўзининг айрим тадбирларини Сталин билан қилишиб олиш

бахонасида шу ерда қолади. Мана шу жойда янги одам: бир талкин бўйича, эр киши — Бериянинг мулозими (адютанти), бошқа талкин бўйича, аёл киши — унинг хизматчиси пайдо бўлади. Берия Сталинга Хрущёвнинг «дўхтирлар иши»га алоқадорлигини исботлайдиган дахшатли далилларни қўлга киритганини айтиб, ўзининг ходимасини ичкарига чорлайди. Аёлнинг кўлида хужжатлар тўла папка бўлади. Берия бу папкани Сталин олдига қўй-қўймас халиги аёл Сталиннинг юзига тез бугланиб кетувчи аллакандай суюкликни (эфир бўлиши ҳам мумкин) сепаб юборади. Сталин ўша захоти хушини йўкотади ва аёл унга бир неча бор укол қилиб, секин таъсир этадиган захар юборади. Кейин Сталинни «даволаш» чоғида худди шу аёл (яъни дўхтир сифатида) аввалгича микдорда укол юбориб туради. Мақсад — Сталин тез ўлиб қолмасин, балки аста-секинлик билан ва гўё табиий ўлим билан ўлсин.

Эски болшовойларнинг хикояси мана шунақа. Буни эшитганда, бемор Сталин бошидаги қўймаланиб юрган сирли аёл дўхтир тўғрисидаги Аллилуева ёзган гаплар ўз-ўзидан ёдга қолади: «ёш дўхтирлар довлараб теваракка термулишади... Бирдан анави ёш аёл дўхтирни таниб қолдим. Қаерда қўрган эканман? Бир-биримизга бош қимирлатиб қўйдик, лекин гаплашмадик» («Дўстимга йигирма мактуб», 7-бет).

Менимча, Бериянинг ишларида бу аёлнинг хизмати нечоғли экани аниқланса, қўп нарса ойдинлашар эди. Ажаб, Сталин ўлимига Аллилуева уни қаерда қўрган экан? Сталин ўлимидан кейин ҳам қўрганмикан?

Мазкур талкинлар муносабати билан Александр Солженициннинг бир фикрини ҳам қелтирсак яхши бўлади: «Сталин ўлими арафасида Бериянинг таҳдидли ва жоҳатда бўлганига тахминлар бор, Сталин шу одамнинг қўли билан йўқотилган бўлиши ҳам мумкин», деб ёзади А. Солженицин («Қамокхоналар салтанати», 1 жилд, 166-бет). Сталинчи МК Хайъатининг икки аъзоси ва бир совет ёзувчиси хикоя қилган барча талкинларда уқта фикр ажабланарли тарзда бир хилдир:

- 1) Сталиннинг ўлимини Сиёсий бюродан фақат тўрт киши—Берия, Маленков, Хрущёв ва Булганин қорувуллаб туришади:
- 2) Сталиннинг ёнига дўхтирлар иккинчи қунигина қақирилади.
- 3) Сталиннинг ўлимидан шахсан Берия манфаатдор. Булардан қуйидаги икки мантиқий ҳулоса қикиб қолади:

1 Сталин дардининг ниҳоятда оғир (хушини йўқотган) эканига қарамасдан, тўртлик атайлаб дўхтир қақирмай туради, ўлишига аниқ ишонч ҳосил қилгунча қутади.

2 Дўхтир қақирини ёлғиз Бериянинг ҳукмида экан (хизмат вазифаси тақозосига қўра ҳам шундай бўлиши лозим), у, афтидан, ўзининг хоши-иродасини бақарадиганларни—Сталиннинг ўлишига ёрдам берувчиларни қақирган бўлса қерак.

Вазиятдан маълум бўляптики, Қремл Даволаш бошқармасига бу дўхтирларнинг сира ҳам алоқалари йўқ. Харқолда Аллилуева улардан биронтасини танимайди, Хрущёв бўлса, фақат профессор Лукомскийни таниганини айтади. Сталинни қақиринган дўхтирларнинг ҳаммаси ҳам текширгани йўқ. Улар қўшни қонада ўтиришган ва, Аллилуеванинг ёзишича, Сталинни қандай даволаш тўғрисида «мажлис қилишган». Дардининг тадрижи ва унинг қўриқиб турган белгилари тўғрисидаги маълумотларни ҳам Бериядан бўлақ ҳеч қим танимайдиган дўхтир берган.

Сталин дардининг сабаблари тўғрисидаги тахмин ҳам икки хил бўлиши мумкин: Сталинга дард «зарарқунандачи дўхтирлар» масаласида қатъий талаб қўйганларида ва харбий

кучларни ишга солиш билан пўписа қилганларида хуруж қилган, ёки Берия Сталинни секин таъсир этувчи захар билан захарлаган.

Демак, Сталиннинг ўлими—Сиёсий бюродан етган зарбаданми ё Берия берган захарданми, деган савол кўндаланг бўляпти.

Ўзига суикасд бўлиши мумкинлигини Сталин ичдан хис этарди, лекин у айнан захарланишдан кўркарди. Сталинга колса, Сиёсий бюро аъзоларининг хаммаси захар бериши мумкин. Бу борада Хрушчёв жуда кулгили воқеаларни айтиб берган: Сталин сафдошлари билан зиёфатда ўтирса, дастурхондаги ноз-неъматлардан аввал ўзи емас экан, бирор бахона топиб шерикларини нарсалардан бир-бир тотиб кўришга мажбур қиларкан-да, шундан кейингина ўзи еб-ича бошлар экан. Факат Бериягина овқатни еб кўришдан кутулган эди, чунки у факат кўкат ер, кўкатларни эса ёнида олиб юрарди, дерди Хрушчёв.

Хрушчёвнинг Берияни истисно қилиб кўрсатишига унча ишониб бўлмайди. Нега деганда, Хрушчёвнинг аввалги хикоясидан бизга маълумки, Бериянинг кўлидан ҳар қандай ифлослик келишини Сталин биларди. Хрушчёв, афтидан, Берия Сталиннинг ўзини ҳам қандай алдаб кетиши мумкинлигини кўрсатиш учун уни истисно этиб тасвирлаганга ўхшайди.

Сталин ҳаммадан ҳам захарланишдан кўркишни у кўрган эҳтиёт чоралардан ҳам билса бўлади. Нафақат озик-овқат билан бирга, балки хаводан ҳам захар кириб қолмаслиги учун далаховли ниҳоятда пухталиқ билан кўрикланади. Кизи С. Аллилуеванинг ёзишича: «Унинг дастурхонига балиқ махсус хазиналардан, кирговул ва кўзичоклар махсус парваришхоналардан келтириларди, гуржи майи ҳам махсус тайёрланарди, мевалар жанубдан учоклар (самолётларда) етказиб келинарди. Буларнинг хаммасини дастурхонга мунтазам тортиб туриш учун давлат хисобидан қанча маблағ кетишини, неча улов (транспорт) овора бўлишини у билмасди. Баъзи махсус дўхтирлар унинг дастурхонига кўйилажак барча емишни кимёвий текширувдан ўтказиб туриш учунгина мавжуд эди. Ҳар бир тўграм нон, ҳар бир бўлак гўшт ёки ҳар дона мева жавобгар «захаршуноожинг имзосию муҳри ила мустаҳкамланган («Захарли модда топилмади») махсус «акт» билан кўшиб бериларди. Баъзида Дияков деган дўхтир бизнинг Масковдаги уйимизда ўзининг шиша идишларм билан пайдо бўлиб, «хаводан ҳам намуна оларди». («Фақат бир йил». 335-336-бетлар).

Албатта, агар Бериянинг ўзи Сталинни захарлашни истаб қолса, бунақа эҳтиёт чоралари ҳам бир пул бўлиб қоларди, чунки Поскребишевнинг «ички кабинети» тор-мор этилган, генерал Власик ҳам, Сталиннинг барча дўхтирлари ҳам йўқотилган эди. Ўшандан бу ёғига Сталин Бериянинг илтифоти туфайлигина яшаб қолди.

«Сталин масаласи» Берия учун аллақачон ҳал бўлган, унга энди муҳими — молотовчиларнинг дўстона хайрихоҳлигини қозониш ҳамда тўртлик аъзоларининг фаол қўлловларига эришиш эди. Берия Сталиндан аламзада одамларни атрофига усталиқ билан йига олишини Хрушчёв ҳам инкор этмайди: «Бериянинг Сталин билан муносабатлари сал оғирлашган одамларни осонгина ёллаб олиш одати бор эди,— деб ёзади Хрушчёв.— У ўшанда бунақа одамлардан ўзининг шахсий саргузаштларида фойдаланарди».

Сталинга карши тўнтаришнинг тадрижи ва натижаси «аламзадаларни ёллаш» усулининг зўр ютугини кўрсатиб турибди. Хал килувчи дакикаларда Сталиннинг олдида на содик ўгли Василий ва на шахсий дўхтири Виноградов — ҳеч ким бўлмади. Сталиннинг ўлимини Берия ва унинг доимий учала шериги Маленков, Хрущёв, Булганинлар қоровуллаб ва йўналтириб туришди. Кейинги бу учаласи Сталинга ҳам, Берияга ҳам хиёнат қилишган эди.

Янош Кадар бошчилигидаги можор (венгер) партия ва ҳукумат делегацияси шарафига 1964 йил июлининг 19-куни уюштирилган митингда Хрущёв нутқ сўзлайди ва совет диктатори мажбурий ўлим топганини ярим дунё олдида тан олади. «Сталин ўзиникиларни қирарди. Инкилоб ветеранларини овларди. Мана шу зўравонлик учун биз уни қоралаймиз... Мамлакатимиз раҳбариятини ўзгартиришни ва Сталин йўл қўйган барча суиистеъмоликларни ҳимоя қилишни истаётганлар беҳуда қиранилдилар... Ҳеч ким уни оқлаётмайди ҳам... Қора кўпакни ювган билан оқариб қолмайди (Чапаклар). Инсоният тарихида шафқатсиз золимлар кўп ўтган, лекин уларнинг бари ўз ҳокимиятларини болта билан тутиб турганлари боис, ўзлари ҳам болтадан халок бўлганлар». Бутун СССР бўйлаб ва Интервидение орқали бутун Шарқий Оврупа бўйлаб кўрсатилган, Масков радиосидан эшиттирилган бу нутқни «Правда» ва «Известия» рўзномалари кўчириб босаётганида Хрущёвнинг золимлар тўғрисидаги гапини ўчириб ташлашган, лекин уни СССРдаги ва Оврупадаги милёнлаб кишилар эшитганлар.

Сталин ўлимнинг сирини унинг ўлдирилганлиги ё ўлдирилмаганлигида эмас, балки қандай ўлдирилганлигидадир. Сталин ўлсинми ёки Сиёсий бюронинг ҳамма аъзоси ўлсинми деган икки йўл аро қолган Сиёсий бюро аъзолари, охир-оқибат Сталин ўлимини маъқул топишди. Инсонийлик нуқтаи назаридан ҳеч ким бу қарор учун уларни айблай олмайди. Бу ҳодиса Совет давлати тарихида ҳукумат аъзоларининг манфаати халқ манфаати билан бир қелиб қолган ноёб ҳодисалардан бири эди.

БЕРИЯНИНГ ТУГАТИЛИШИ

Жиноятнинг изини йўқотиш ва ўзини бу жиноятга алоқасиздек қилиб кўрсатиш ҳар қандай қотилнинг табиий интилишидир. Аммо мутлак ҳокимиятга эга бўлган қотилларгина ўзларини мутлак оқ қилиб кўрсата оладилар. Изни йўқотиш учун улар қетма-қет янги қотилликларга қўл урадилар — гувоҳлар, бажарувчилар, ўлдирилган шахснинг яқин қишилари бирин-кетин йўқ бўлиб қоладилар.

Аммо шахсларга, гуруҳларга, синфларга ва ҳатто бутун-бутун халқларга нисбатан сиёсий қотилликларни ташкил этиш фақат Сталин ва унинг шогирдлари учун олдиндан ўзларини оппоқ қилиб кўрсатадиган жиноятчилик санъатининг махсус тармоғига айланиб қолди. Сталин нафақат душманларини, балки, агар шахсий манфаати тақозо этса, ўзининг энг яхши дўстларини ҳам ўлдирарди — бунақа золим тарихда сира учрамаган. Менжинский, Қуйбишев, Горкий, Оржоникидзе, Кировларни ўлдириб ҳам Сталин оппоқ бўлиб

колаверганининг боиси — ўлганлар унга жуда садокатли эдилар. Куйбишевнинг акаси (гражданлар урушининг кахрамони) ва Оржоникидзенинг акаси (кекса гуржи инкилобчиси) отиб ташланди. Горкийнингда айрим ходимлари ва якин кишилари, жумладан, унинг шахсий котиби отиб ташланди. С. М. Кировнинг ҳамма мулозимлари йўқ килинди.

Сталин Кировга суикасднинг гувоҳларини ҳам, котилликни амалга оширганларни ҳам битта кўймай гум килди. «Улар Кировга суикасднинг чинакам ташкилотчилари изини яшириш учун отиб юборилган, деб тахмин килсак бўлади», дейди Хрушчёв XX съезд минбаридан.

У пайтлар ўйлаб ўтирмасдан хаммани йўқ қилишган. Ёзилмаган шундай конун бор эди: махфий ўлдирилган одам Сталинга канчалик якин юрса, шунчалик кўп асос билан унинг теварагидагилар ҳам йўқотилган. Бу «конун» хатто Сталиннинг оиласига ҳам тааллуқли эди: у ўзининг кайнагаси кекса болшовой Сванидзени, божаси, кекса чекист кўмиссари Рединсни отиб ташлади: у урушдан кейин ўгли Яковнинг хотини кўлидан боласини олиб кўйиб сургун килди; у ўз хотинининг сингиллари — Лениннинг дўсти Аллилуевнинг кизларини камокка ташлаттирди: Нимага? Бу воқеалардан хайрону лол қолган кизи отасидан, холамларнинг айби нима, деб сўраганида, Сталин ўзига хос бўлмаган самимият билан: «Керагидан ортикча билишарди», деб жавоб килган.

Берия Сталин ўлимидан кейин дархол мана шунака «керагидан ортикча биладиганлар» билан шугулланишга тушди. Улар тоифасига, Бериянинг шерикларидан ташқари, Сталинни «даволаган» ва «тўгри» даволадилар деб гувоҳлик берган икки комиссия (дўхтирлар) ҳамда Сталиннинг сокчилари ва хизматкорлари кирар эди.

Бу икки комиссия аъзоларидан кўп дўхтирлар Сталин ўлимидан кейинок йўқ килинди. Сталиннинг жасадини ёриб кўришда катнашган дўхтирлардан бири — профессор Русаков «туйқусдан» ўлиб қолди. Сталин саломатлигига масъул бўлган Кремл Даволаш бошқармаси зудлик билан тугатилди, унинг бошлиги И. И. Куперин эса камокка олинди. СССР Согликни саклаш вазири А. Ф. Третьяковни (у, лавозимига кўра, иккала комиссиянинг ҳам бошлиги бўлган эди) ишдан бўшатишади, Куперин ва комиссия аъзолари бўлган яна икки дўхтир билан бирга хибсга олишади, Воркутага сургун қилишади. Ўша ёқда Третьяков камок касалхонасининг бош дўхтири лавозимини эгаллайди. Улар орадан бир неча йиллар ўтибгина окланишади. Берия ўлимидан кейинок окланмаганликлари шуни кўрсатадики, из йўқотиш билан битта Берия эмас, тўртликнинг ҳамма аъзоси шугулланган.

Сталиннинг Кунсеводаги сокчилари ва хизматчиларини Берия бошқалардан кам киргин қилмади. Чунки улар Сталин теварагида нималар бўлаётганига шунчаки гувоҳ эмасдилар, балки Бериянинг «дўхтирлари» Сталинни қандай даволашгани тўгрисида ўгли Василийга айтган бўлишлари ҳам мумкин эди.

Агар Сталин, «Хукумат баёноти»да ёзилганидек, «КПСС МК ва Хукуматнинг доимий кузатуви остида» ўз ажали билан ўлган бўлганида, ундан кейин Кунсевода Сталиннинг кизи ёзган «антика воқеалар» содир бўлмасди:

«Отам вафот этганидан кейин Кунсеводаги хонадон бошидан антика воқеалар кечди. Хонадон эгаси вафотининг иккинчи куни, хали дафн маросими ўтмай туриб, Бериянинг топширигига биноан, ҳамма хизматчию сокчиларни, далаховлига хизмат кўрсатадиган

барчани тўплашди-да, нарсалар бу ердан (каергалиги номаълум) зудлик билан олиб кетилади, хамма далаховлини тарк килсин, деб эълон килишди. Сабабини Бериядан сўрашга ҳеч ким ботинмасди. Ўзини мутлако йўқотиб қўйган, нималар бўлаётганини тушунмай колган одамлар нарсаларни, китобларни, идиш-товокни, жихозларни йигиштиришди, кўзда ёш билан юк машиналарга юклашди — хаммаси каёккадир, кайсидир омборларга олиб кетилди... Бу ерда кўркканидан эмас, виждонан ўн-ўн беш йиллар давомида ишлаб келган одамларни кўчага хайдаб солишди. Хаммани хар томонга тиркиратишди. Кўрикчи офицерлардан кўпини бошка шахарларга жўнатишди. Иккитаси ўша кунлари ўзини отиб қўйди. Одамлар нима бўлаётганига акли етмасди, айблари нимада эканини, нега уларга карши киргин бўлаётганини англашмасди» («Дўстимга йигирма мактуб», 21-22-бетлар).

Буларга Берия хам худди Сталиндай: «Керагидан ортикча билишарди», деб жавоб килиши мумкин эди. Шунинг учун уларни узок-узок шахарларга сургун килишарди-ки, кейин уларни у ёқда судсиз, шовкин-суронсиз гумдон килса бўларди.

Дарвоқе, Бериянинг жиноятчи шериклари — Маленков, Хрушчёв ва Булганиндан иборат яна бир гувоҳлар гуруҳи бор эди. Ўзлари жуда унака буюк шахс бўлмасалар хам, энг муҳим соҳаларнинг бошида турардилар — Маленков давлат бюрократиясини, Хрушчёв партия аппаратини, Булганин армияни бошқарарди. Ўзининг кадрига етадиган хар қандай босқинчи сингари, Берия хам кўлга киритилган ўлжани — хокимиятни улар билан бўлишиб олишни ўйларди. Сталинни «даволаш» чоги иккинчи даражали рол ўйнаган бу учаласи Сталиннинг ўлимидан кейин Бериядан партия ва давлат устидан раҳбарлик килиш ҳуқуқини олишган эди. Фақат битта айтилмаган шарт билан, Берия давлатда биринчиларни бошқариб турадиган иккинчи шахс бўлишга розилик беради.

Берия полйтсайгина эмасди. Сиёсатдон сифатида хам у ўз хамтовокларидан анча баланд турарди. Сталин билан бирга бутун бир давр хам тугаганини, бундан бу ёғига энди фақат Сталинга карши бўлган одамгина улугликка кўтарилиши ва давлатни муваффақиятли бошқариши мумкинлигини у англаб етди. Хакикатан, найза билан ўз мамлакатини эгаллаш мумкин, аммо абадий шу найза устида ўтириб давлатни бошқариш ўнгайсизлиги аниқ бўлиб колди. Ўнгайсиз хам гапми...

Албатта, совет расмий тарих асарларида бор барча маълумот Берияга карши қаратилган, биз хам уни қарийб йигирма йил давомида мамлакатнинг бош ёвуз одами сифатида биламиз, шундай холда унинг ўз шахсига тесқари одамга эврилиб қолишини тасаввур этиш қийин. Аммо сиёсатда хар қанақа кескин ўзгаришлар хам рўй бериши мумкин. Ленин ўзидан кейингиларда турлича ўзгаришлар бўлажагини башорат килиб кетган: «Эврилиб туришлар тарих учун оддий холдир,—деган эди у РКП(б)нинг XI съездида. — Сиёсат эътикодга, садокатга ва бошка зўр рухий сифатларга таянмайди, буларни бачкана деб билади».

Охир-окибат Лениннинг гапи тўғри бўлиб чикди — Муссолинининг таъбири билан айтганда, «болшевиизм қайта тугилиб, славян фашизмига айланди».

Ленин ўлимидан кейин партия: «Ленинсиз, аммо ленинча йўлдан бораверамиз», деган шиорни олга сурди ва нишонга тўғри урди. Ленин «харбий коммунизм»ни бекор қилган,

НЭПни берган, Советларни саклаб колган, Давлат Сиёсий Бошкармасини чеклаган, санъатда ижодий уюшмаларнинг сотсреализмсиз, лекин хусусий наشريётларга эга холда яшашига рухсат берган, пролеткултчиларга карши курашган, хамма эркинлик ва ҳуқуқларни тиклашга ваъда берган (партия Дастури)... шундан кейин ўлган эди. Мамлакат унинг йўлидан боришга рози эди. Хозир-чи? Хозир халкка: «Сталинсиз, аммо сталинча йўлдан бораверамиз», деб айтиб бўладими? Хуфяларидан тинимсиз оқиб келиб турган маълумотлардан Берия Сиёсий бюро аъзоларининг ичида биринчи бўлиб халкнинг бу саволига жавоби қандай бўлишини билди: халк елкасидан тоғ ағдарилгандай енгил тортмоқда, катта ўзгаришларга умидвор бўлмоқда эди.

Берия халкни яхши кўрганидан ё Сталинни ёмон кўрганидан, ва ёки содир этган жинойтлари учун тавба-тазарру қилганидан эмас, балки янгича шароит сиёсати нуктаи назаридан, шахсий манфаати нуктаи назаридан мамлакатда ислохот ўтказишга, бу ҳаракатни ўзи бошқаришга қарор қилди. Термидорчилар ҳам Робесперни ўлдираётганларида мақсадлари гилётина (қатл машинаси) офатидан қутулиш ва уни тарих музейига топшириш бўлмаган, аммо халк бу қиргин ҳокимининг ўлимини нақадар шод-хуррамлик билан қутиб олганини кўриб, бу англашилмовчиликдан фойдаланиб қолишга, инсонпарварлик ҳаракатини ўзлари бошқаришга қарор қилган эдилар. Хрушчёв Сталинни уч йилдан кейин, XX съездида (1956) нима қилган бўлса, Берия ўша ишларни хозирок бошламоқчи эди. 1953 йил 4 апрелида «зарарқунандачи дўхтирларини озод этиб, сохта, уюштирилган далиллар асосида одамларни азоблашнинг сталинча-берияча усулини ўзи танқид қилиб, бу ишни бошлади ҳам.

Сталинчиликни тугатишнинг бошланишини ва ҳатто «шахсга сизгиниш» иборасининг пайдо бўлишини Хрушчёвга ва XX съездга нисбат беришади, аммо бу—хато. Чунки бу ибора биринчи бўлиб Сталин ўлиmidан уч ой кейин, Берия амалда мамлакат ҳокими бўлиб турган маҳалда ишлатилган. «Правда» рўзномаси 1953 йил 10 июн сонида «Коммунистик партия—совет халқининг йўналтирувчи ва раҳбар қучидир» деган имзосиз, аммо, шубҳасиз, МК Хайъатининг қарори билан босилган мақолада бундай деб ёзган эди: «...омманинг, синфларнинг, партиянинг рўлига гайри марксча зид қарашлар ва шахсга сизгинишнинг унсурлари қаби партия аллақачон қоралаган сарқитлар тарғибот-ташвиқот ишларида энг сўнгги дамларгача учраб қелди, зйрим қитоблар, мажаллалар ва рўзномалар саҳифаларига ҳам қириб борди. «Мақола яна: «Партия ва давлат раҳбарлигимизнинг қучи унинг қўпчилик бўлиб бошқаришига асосланганидир», деб қайд этади; «партиямиз сиёсатининг моҳияти» бўлса «Г. М. Маленков, Л. П. Берия, В. М. Молотов маърузаларида ўз ифодасини топган», дейди.

Бериянинг сталинчиликка қарши бу яширин дастурини Маленков ҳам қўллаган, лекин Хрушчёв қарши бўлган эди, чунки бу дастур Берия билан Маленковнинг обрўларини ошириб юборарди, бу эса Хрушчёвга тўғри қелмасди. Айни чоқда, Хрушчёвнинг ҳеч қанақанги ўз дастури йўқ эди, унга фақат Маленков, Берия, Молотовдан иборат янги уқликнинг вужудга қелиши ёқмасди.

Сталиннинг хамма шогирдлари сингари Хрушчёв ҳам, сталинчами ёки гайристалинчами, бирор дастур эмас, балки ҳокимият муҳим, «партия билан давлат рулини» «у қўллардан» ўзининг қўлига олиши муҳим эди. Хрушчёв кейинчалик шу мақсадига эришганини биз хозир биламиз, аммо, ажабки, бу мақсадига у сақдошларидан ҳеч қайсиси бу иш унинг

кўлидан келишини хаёлларига ҳам келтирмаганлари учун эришди.

Партиянинг тарихи гўё яна такрорлангандай бўлди. Бир вақтлар, хали Ленин тириклигидаёқ бош котиблик лавозимига бир овоздан Сталинни тавсия этишган. Сабаби, уни «ювош» ва истеъдодсиз деб ҳисоблаб, ўзларининг мақсадлари йўлида ундан фойдаланишни кўзлаганлар. Хрушчёвни МКнинг биринчи котиблиги вазифасини бажариб турувчи килиб кўрсатганда ҳам партия тахминан яна ўшандай: «Хрушчёв кишлоки, эси паст, партиянинг мурвати, бундан ҳам ўзимизнинг мақсадларда фойдаланишимиз мумкин», деган хаёлга борди...

Хозирча Берия ва шахсга сизиниш масаласига қайтиб турайлик. Сталинчиликни тугатиш йўлининг биринчи ташаббускори Берия бўлганининг энг зўр далилини биз партиянинг мафкуравий хаётидан топамиз. Март ойида, мотам тарақа-туруклари босилган захоти Сталин номи рўзнома ва мажалла саҳифаларидан аста-секин тушиб қола бошлади. Асарларини босиш тўхтатилди. Босилиб чиққан энг охири асари 13-жилд бўлди. Босишга рухсат этиб, тайёрлаб қўйилган 14 — 15 жилдларнинг нашри ушлаб қолинди, кейин босмаси таркатиб юборилди. Агар апрел ва май ойларида «Правда» рўзномасининг бош мақолаларида Сталиннинг номи ҳамон кўришиб турган бўлса, майнинг охиридан то 29 июнгача бутун бир ой давомида Сталин фикрига бор-йўги бир мартагина суянишган! Берия хибсга олинганидан кейин эса, Сталин номи фақат бир хафта ичида 12 марта — олий мақомдаги ҳамма сифатлари билан қўшиб тилга олинди.

Сталинчиликни тугатиш режасининг бир бўлаги сифатида Берия сохта «сталинча миллий сиёсат»ни ҳам қайта кўриб чиқишни бошлади.

Ташки дунёнинг диққат-эътибори фақат «дўхтирлар иши»га қаратилган эди, шунинг учун иттифокдош ва мухтор жумҳуриятларда уюштирилган ўнлаб «миллий иш»ларни биров сезмай ҳам қолди. Бу ишлар ҳам 30-йиллар ўлчовида ташкил қилинган эди: СССРнинг ҳамма миллий жумҳуриятларида «буржуа миллатчилари»нинг ёвуз гуруҳлари қуролланишмоқда, ўз жумҳуриятларини «кардош оиладан» ажратишга тайёрлашмоқда, деган қутку уйготилган эди. Ўрисларнинг ўзи 20-йиллар сиёсатининг қурбони бўлиб, тинимсиз хўрлаб қелинди, энди уларни «улуғ ога» мартабасига чиқариб қўйиб, майда халқларга қарши қаратилган империячилик таёгини қўлига тутқазишди.

Берия бир томондан империячи жандарм бўлса, иккинчи томондан гуржи шовинисти (чеченлар, ингушлар, балкарлар ва қорачойлар ўз ватанларидан қўчириб юборилганидан кейин, Бериянинг буйруғи билан тоғли Чечения ҳамда Элбурс тоғларини Гуржистон ССР босиб олган) эди, шунинг учун у Совет Иттифоқининг заиф жойи афсонавий капиталистик қуршов эмас, балки ўзи босиб олган халқларнинг икки қаватлама қуршови эканини жуда яхши тушунарди. Биринчи қават қуршов Ўрусиянинг чекка ўлкалари бўлса, иккинчи қават қуршов Шарқий Оврупа эди. Берия миллий сиёсатни лоқал ленинча ўзанга қайтармоқчи бўлди. Яъни, партия ва давлат аппаратини маҳаллийлаштиришга, она тилда иш юритишни йўлга қўйишга киришди. 1953 йил 12 июнда Берия маърузаси бўйича қабул қилинган КПСС МК Хайъатининг қарори шу мақсадга хизмат қиларди. Унда бундай дейилган:

«КПСС МК Хайъати қарор қилди:

1) ҳамма партия ва давлат идораларига миллий жумҳуриятлардаги ахволни тубдан яхшилаш, совет миллий сиёсатини бузишларга чек қўйиш ишлари юқлатилсин;

2) маҳаллий миллат кишиларидан раҳбарлик ишларига тайёрлаш ва уларни бу лавозимларга кўплаб тавсия этиш ташкил қилинсин; маҳаллий миллатдан бўлмаган кадрларни кўтариш тажрибаси тўхтатилсин; бўшаб қолган ҳисобдаги ходимлар, агар улар маҳаллий тилни билмасалар, КПСС МК ихтиёрига чакириб олинсин;

3) миллий жумҳуриятларда ҳамма иш маҳаллий она тилида юргизилсин». Бу иш қарор билан чекланмади. Миллий жумҳуриятларда иккинчи қотиблик усулини йўқ қилишга киришилди. Бу усулни Сталин ташкил қилган эди. Шу усул бўйича иттифокдош жумҳуриятларда партия МКнинг биринчи қотиблари туб миллатдан тайинланарди-да, иккинчи қотиб тўппа-тўғри Масковдан келган ўрис бўларди. У маҳаллий халқнинг тилини ҳам, тарихини ҳам, маданиятини ҳам билмас, билишининг кераги ҳам йўқ эди. У Масковнинг кўз-қулоғи эди, ҳолос. Маҳаллий биринчи қотиблардан айримларигина ўзларини сал-пал биринчи деб тасаввур қила олишарди (масалан, Туркменистонда Бобоев, Озарбайжонда Мустафоев, Догистонда Дониёлов, Гуржистонда Мжаванадзеларгина ўзларини унча-мунча ҳоким деб ҳис этишарди, шунинг учун ҳам МК уларни ишдан олиб ташлаган). Аслида биринчи шахс иккинчи қотиб бўларди, биринчи қотиб эса бор-йўғи унинг қўлидаги миллий кўғирчок эди. Буни ҳамма билар ва ҳамма кўникиб кетган эди. Миллий жумҳуриятларда шундай лавозимлар борки, унда фақат ўрислар ёхуд ўрислашган маҳаллийлар ўтириши мумкин. Ҳарбий округлар кўмондонлари, гарнизонлар бошлиқлари, чегара отрядларининг бошлиқлари, жумҳуриятлар Давлат хавфсизлиги кўмиталарининг раислари, Ички ишлар вазирлари, темир йўллар ва хаво йўлларининг бошқарувчилари, жумҳуриятларнинг алоқа вазирлари, иттифок аҳамиятидаги заводларнинг директорлари, МКларда асосий бўлимларнинг мудирлари шунақа лавозимлардандир. Иттифокдош жумҳуриятлар Вазирлар кенгаши раисларининг биринчи ўринбосарлари ҳам, барча вазирларнинг ўринбосарлари (агар вазирнинг ўзи ўрис бўлмаса) албатта ўрис бўларди.

Бунақа тасқара улуг давлатчилик тажрибасидан воз кечилса ва партия-давлат аппаратини маҳаллийлаштириш йўли танланса, бу, энг аввало, партиянинг манфаатига тўғри қелишини Берия англаб етди ва эҳтимол, бошқаларни ҳам шунга ишонтирди. Ишни Украина ва Белоруссиядан бошлашди. У жумҳуриятларда ҳатто биринчи қотиблар ҳам ўрис кишилардан эди. Украинада Л. Маленковни олиб, ўрнига украин Кириченкони, Белоруссияда Патоличев ўрнига белорус Зимянинни қўйишди. Латвияда иккинчи қотиб В. Ершовни латиш В. Крумишин билан алмаштиришди.

Аммо бошқа жумҳуриятларга навбат етмай қолди: 26 июн куни Берияни қўлга олишди. Бошқа айблар қаторида уни сиёсатда «буржуача миллатчилиги» асослан-ганликда айблашди, мисол тариқасида Украина, Белоруссия ва Латвия келтирилди!

Шундай қилиб, чекка ўлкаларда сталинча миллий сиёсат аввалгидай қолаверди. Умуман сиёсий ҳаётда ва хусусан миллий масалада сталинчиликни сиқиб чиқариш — мана шу икки улкан масала асосида Берия ўзининг янги дастурини ўрнатмоқчи бўлган эди.

Бирок ҳали халқ ҳам, партия ҳам Бериянинг дастурини билмасдан туриб, Хрущёв унга қарши фитна бошлаб юборди. Мана, ўзининг иқрори: «Хайъат Бериянинг Украина ҳукумат идораларидаги миллий таркиб тўғрисидаги баёнотини муҳокама қилишга киришди. Бериянинг гоёси бўйича, маҳаллий (ўрис бўлмаган) кадрлар ўз жумҳуриятларини бошқаришлари лозим эди... Кейин баёнотда Болтиқбўйи

жумхуриятлари ва Белоруссия масаласи ҳам кўтарилди. Иккала холда ҳам жумхуриятлар рахбарлигига махаллий миллат вакилларида кўтариш йўриги таъкидланган эди. Биз хар бир жумхуриятнинг биринчи котиблиги лавозимини ўрис эмас, махаллий миллат вакили эгаллаши лозим деган карорга келдик. Бу масалада Бериянинг тутган йўли тўғри бўлгани учун ҳам шундай карор кабул килинди, лекин у аслида партияга зид максадларни кўзлаган эди. У ўрис бўлмаган жумхуриятлар рахбарлигида ўрислар салмогининг ортиклиги тажрибасини тугатишга чакирарди. Бу йўл партиянинг йўлига мувофик эканини хамма биларди, аммо одамлар аввалига Бериянинг бу гоани ўрислар билан ўрис бўлмаганлар ўртасида ва Масковдаги марказий рахбарлик билан жумхуриятлардаги рахбарлик ўртасида миллий кескинликни кучайтириш максадида илгари сураётганини англаб етмади. Шу муносабат билан мен Маленковни бир чеккага тортдим-да: «Менга кара, ўрток Маленков, бу каёкка бошлаётганини кўрмайпсанми? Биз фалокатга караб боряпмиз. Берия пичогини кайраяпти», дедим. — «Рост, лекин нима килмок керак?» — «Каршилик килиш фурсати етди, — дедим мен. — Биз у килаётган ишларга йўл кўймаслигимиз керак» (Хотираларидан).

Колаверса, Хрушчёв Берияга карши фитнани хали Сталин ўлим тўшагида ётгандаёк бошлаганини эслайлик. Берияни Сталиннинг ўлимидан хурсанд бўлганликда айблаганини хам кўриб ўтдик, лекин Хрушчёвнинг ўзи хам хурсандлигини зўрга тутиб тургани аник. Рост, унинг кувончи тўлик эмасди, чунки у Сталиндан ёмон кўркарди, лекин хозир Бериядан баттар кўркарди.

Берияни кандай килиб Сталиннинг оркасидан жўнатса бўларкин-а? (Шундай килса, унинг биринчи ва охирги хамфикри бўлмиш Маленковни хам четга суриш мумкин бўларди.) Хрушчёв бундан бу ёгига ўзининг кайнаб турган бутун кувватини ва табиат ато этган фавкулудда айёрлик истеъдодини мана шу масалани хал килишга багишлади. Сталин ўлимидан кейин вужудга келган ахволни у гоаят кайгули охангда тасвирлайди:

«Сталин ўлган чоғда у бизга нотинчлик ва кўркувни мерос колдирди. Бу кўркув ва нотинчлик орамизда доимий яшаб колишини хаммадан кўра Берия истарди. Мен анчадан бери Берияга ишонмасдим. Берияни мен ташки сиёсатда найрангбоз сифатида бахолашимни Маленков билан Булганинга кўп марта айтганман. У ўзининг ахволини мустахамлаш билан банд эканини ва энг мухим лавозимларга ўзининг одамларини кўяётганини билардим» (Хотиралардан).

Хрушчёвнинг сўзларига ишонмасликка бизда хеч канака асос йўк. Чунки хакикатан у, айнан шу Хрушчёв—Сталинга карши фитнада Бериянинг шериги— ўша захоти, яъни ўлаётган Сталиннинг боши устидаёк Берияга карши фитнага олов ёккан эди. Шуниси диккатга сазоворки, Берияга карши аввал тўртлик аъзолари билан тил бириктирди, кейин Сиёсий бюронинг бошка аъзоларини хам осонгина ёллаш бошлади. Совет фукарolari 1953 йилнинг 10 июлида «Правда» рўзномасида куйидаги хабарни ўкиб, хайратга тушишди:

«Якинда Совет Иттифоки Коммунистик партияси Марказий Кўмитасининг Пленуми бўлиб ўтди. КПСС МК Пленуми МК Хайъатининг Л. П. Бериянинг чет эл капитали манфаати йўлида Совет давлатини кучсизлантириш ва СССР Ички ишлар вазирлигини Хукуматдан ва Совет Иттифоки Коммунистик партиясидан устун кўйиш йўлида

хиёнаткорона уринишга қаратилган партиёга ва давлатга қарши жиной ҳаракатлари тўғрисида ўрток Маленков ўқиб берган маърузасини муҳокама қилиб, Л. П. Берияни КПСС МК таркибидан чиқариш ва уни Коммунистик партиёнинг ва совет халқининг душмани сифатида Совет Иттифоқи Коммунистик партиёси сафларидан ўчиришга қарор қилди».

Берия МКнинг бу Пленумида иштирок этмаган, шунингдек, декабр ойида ўзининг устидан ўтказилган судда ҳам қатнашмаган. Суд одатдаги томоша тарзида ўтади, бунақа судларни Берия бошқалар устидан кўп мартаба ўтказган. Битта фарқи — энди буниси тирик одам устидан эмас, жасад устидан уюштирилган эди, холос, Хрущёв чет эллик суҳбатдошларига Берия қандай қўлга олинганини қандай қатл этилгани тўғрисида кўп гапириб берган. Берияни бевосита жисман ўлдирган қотиллар сифатида унинг турли хикояларида турли шахслар кўрсатилади, лекин хикояларнинг маъзи доим бир хил.

Битта хикоясига қараганда, Бериянинг тугатилиши бундай бўлган. Хрущёв олдин Маленков билан Булганини, кейин МК Хайъатининг ҳамма аъзосини йўқ қилиб юборишига ишонтиради. Эҳтимол, ҳамма ҳам шундай ўйлаб юргандир-у, бир-бирларига айтишдан чўчиб келишгандир. Хрущёв кўрқмади. Гап осон, уни амалга ошириш қийин эди. Энг рисоладаги йўл МК Хайъатида ёки унинг пленумида Берияга қарши қўйилган айбларни муҳокама қилиш, лекин бу сиёсатга мутлақо тўғри келмасди. Шунинг учун ҳам тўғри келмасдики, Берия ўзига қарши қўйилаётган айблардан хабар топган захоти зудлик билан давлат тўнтариши қилиб, барча рақибларини отиб ташлаши мумкин эди. Яна ўша — барча ифлосларнинг энг синалган қуроли — алдов, пистирма ва тузоккина қўлланадиган бўлди. Бу борада Бериянинг ўзи бениҳоя уста эмасми, демак, устмонларча алдовни айёронга тузок билан уйғунлаштириб юбориш лозим эди. Шунинг учун Берияга қарши оператсия муддатини Совет Армиясининг ёзги ўқув тайёргарлиги ўтадиган вақтга тўғрилашади. Масков ҳарбий округининг ўқув-тайёргарлик ҳаракатларида (агар Масков дивизияларида Бериянинг тарафдорлари бор қилиб қолса, ҳар эҳтимолга қарши) бир неча Сибир дивизиялари ҳам иштирок этиши лозим эди. Вазирлар кенгаши мажлисига муҳофаа вазири, унинг ўринбосарлари ва Бош штаб бошлиги ўқув ҳаракатларининг бориши тўғрисида ахборот беришлари керак бўлгани учун кўп ҳарбийлар таклиф этилади. Бу мажлиснинг кун тартиби ҳар хил қарорлар лойиҳалари ва таклиф этилган маърузачилару экспертларнинг номлари битилган қозғалар билан бирга, одатдагидек, Вазирлар кенгаши аъзоларига олдиндан юборилади. Хуллас, ҳаммаси эскичадай. Ҳамма келади. Ҳукумат аъзолари Вазирлар кенгашининг мажлислар хонасига йигилишади, таклиф этилганлар, шу жумладан ҳарбийлар ҳам, яна ўша эскича одатдагидек, қутув хонасига жойлашишади (таклиф қилинганлар, ўзларига боғлиқ масала кўрилаётгандагина ичкарига қорланади). Муҳокамага Совет Армиясининг ўқув машғулотларининг бориши биринчи масала қилиб қўйилади. Мажлислар хонасига маршал Жуков билан Масков ҳарбий округи қўшинларининг қўмондони генерал Москаленко бошчилигидаги бир гуруҳ ҳарбийлар қиришади. Маленков МК Хайъати билан Вазирлар кенгашининг қўшма мажлисини очик деб эълон қилади ва ўша захоти Жуковга қараб: — Ўрток Совет Иттифоқининг Маршали, Совет ҳукумати номидан сизга халқ душмани Лаврентий Павлович Берияни қамолга олишни таклиф қиламан, — дейди.

Харбийлар Берияни кўлга олишади ва кўшни хонага олиб чикиб кетишади. МК Хайъати унинг келгуси такдири тўғрисидаги масалани муҳокама қила бошлайди.

Шундан кейин биз бир-бирдан мураккаб, бир-бирдан ёқимсиз икки йўл аро туриб қолдик, деб хикоя қилади Хрущёв. Берияни қамокда ушлаб туриб рисоладаги тергов ўтказайликми ёки шу захоти отиб юбориб, кейин ўлим ҳукмини ҳужжатлаштириб қўяйликми, деб бошимиз қотди. Биринчи тўхтама қелиш хавфли эди, чунки Бериянинг орқасида бутун бошли чекистлар аппарати ва ички кўшинлар турарди ва улар Берияни осонгина қутқариб олишлари мумкин эди. Иккинчи тўхтама қелишга ва Берияни зудлик билан отиб ташлашга бизнинг ҳуқуқий асосимиз йўқ. Иққала йўлнинг ҳам яхши ва ёмон томонларини узок ва хар тарафлама муҳокама қилганимиздан кейин шундай қарорга қелдик: Берияни зудлик билан отиб ташлаш керак, чунки ўлик Берияни деб биров исён қўтариб ётмайди. Бу ҳукми ижро этувчи шахс Хрущёвнинг хикояларида бир гал генерал Москаленко, бошқа гал Микоян, учинчи гал эса хатто Хрущёвнинг ўзи бўлгани айтилади. Берия ишини тергов қилганимизда, биз уни отиб ташлаганимиз тўғри бўлгани аниқланди, деб доим таъқидлаб қўярди Хрущёв хикоясининг охирида. Т. Витлин ўзининг Берия ҳақидаги рисоласида бундай ёзган:

«Москаленко ёки Хрущёв томонидан отиб ташлангани, томогидан гиппа ушлаган уч генерал ёрдамида Микоян ёки Молотов томонидан бўғиб ўлдирилгани (бунақа нақллар ҳам бор) — аниқ бир нарса дейиш қийин. Яна, 27 июн куни ундан бошқа Хайъат аъзоларининг бари Катта театрда «Декабристлар» операсини томоша қилаётган чоғи, у шу театрда келаётганда йўлда хибсга олингани ёки Полша элчихонасидаги қабул маросимидан кейинми ёхуд МК Хайъатининг мажлисида — бу ҳақда ҳам бир нарса айтиш қийин... Хрущёв Бериянинг ўлими тўғрисида бир неча талқин тарқатгани учун ва хар бир кейингиси олдингисидан фарқли бўлавергани учун улардан биронтасига ҳам ишониш қийин.

Берия 27 июн куни қўлга олинган, деб ҳисоблашади. Ишботига унинг юқорида биз айтган опера томошасида иштирок этмагани далил қилиб келтирилади. Лекин театрда Бериясиз ўтирган ҳуқумат аъзоларининг рўйхати чиққан «Известия» рўзномасининг ўша сонида «Партия ва халқнинг ажралмас бирлиги» деган катта сиёсий мақола босилган ва у ерда Берия номи партия ва давлат раҳбарларидан бири сифатида тилга олинган. Бирок мақола аслида сталинчиликни тугатиш сиёсати ва Бериянинг миллий дастурига қарши қаратилган. «Коммунизм ҳақидаги ленинча-сталинча фан» тўғрисидаги, «миллатчилик ва хавойичилик (космополитизм) сингари буржуача мафкурага қарши» курашнинг зарурлиги тўғрисидаги ва «партия совет кишиларини бепар-волик ва боқибегамлик қасалидан ҳамиша оғохлантириб қелмоқда, коммунистларни ва барча меҳнатқашларни юксак сиёсий ҳушёрлик руҳида, ички ва ташқи душманларга қарши курашда мурасасизлик ва қатъийлик руҳида тарбияламоқда», дегандек таниш иборалару баландпарвоз ифодалар тагин такрорланган. Тил услуби жихатидан бу мақола Сталиннинг Берияга қарши ёзган («Правда», 13.01.53) мақоласи билан бир хилдир!

Берияни раҳбарлардан бири сифатида нега тилга олишгани номаълум. «Известия» таҳририяти Бериянинг аслида бу мақола чиқмасидан бир кун бурун, яъни, СССР Прокуратураси хабар қилганидек («Правда», 17.12.53), 1953 йил июнининг 26-куни қамокка олинганини билмаслиги мумкин эмас.

Берия билан унинг олти нафар ёрдамчиси устидан суд «томошаси» 1953 йил

декабрининг 18-23-кунлари ўтказилади. Хукмда Бериянинг 1919 йилдан то камалгунча чет эл айгокчиси (Озарбайжонда мусовотчи, Гуржистонда меншевик, СССРда инглиз хуфяси) бўлгани айтилади. Бундан ташқари яна Берия ҳокимиятни қўлга олиб, СССР ички ишлар вазирлигини кейинчалик «капитализмни тиклаш ва буржуазия хукмронлигини ўрнатиш» учун партия ва ҳукуматдан юқори қўймоқчи бўлгани; «совет халқи фаровонлигининг ошувига» қаршилиги ва «мамлакатимизда озик-овқат кийинчилигини вужудга келтириш мақсадида Партиянинг муҳим тадбирларни амалга оширишига халакит бергани ва йўлни тўсгани» саналган. «Судланувчи Л. П. Берия ва унинг ҳамтовоклари иттифокдош жумҳуриятларда буржуача миллатчи унсурларнинг қолдиқларини фаоллаштириш мақсадида қатор жинойт тадбирлар ўтказишга интилдилар», «Суд жараёнида маълум бўлдики, судланувчилар Л. П. Берия, В. Н. Меркулов, В. Г. Деканозов, Б. З. Кобулов, С. А. Гоглидзе, П. Я. Мешик ҳамда Л. Е. Влодзимирскийлар ўзларининг Ички ишлар Халқ Кўмиссарлигидаги, Давлат хавфсизлик вазирлигидаги—Ички ишлар вазирлиги идораларидаги хизмат мавқеларидан фойдаланиб, Коммунистик партия ишига ва Совет ҳокимиятига содиқ ва ҳалол кадрларни кириб юбориш ниятида қатор оғир жинойтлар содир этдилар». Санаб ўтилган бу ҳамма жинойтларда судланувчилар ўзларини айбдор деб тан олдилар. 23 декабр куни суд уларни ўлимга ҳукм қилди. Ўша куниёқ улар отиб ташланди.

Холис қузатувчи бу айблов ҳукмида чин ҳақиқат кип-қизил ёлгон билан аралаш-қуралаш бўлиб кетганини осонгина сезиб олади. Берия билан унинг ҳамтовоклари (салафлари ҳам, ворислари ҳам) халқ душмани эканликлари ҳақиқат, аммо улар ўзларининг сиёсий политсайларини партия ва давлат устидан ҳукмрон қилмоқчи бўлганлари ёлгондир. Бундай қилишларига ҳожат йўқ эди, чунки шундоғам у партия ва ҳукумат устидан йигирма йилдан бери ҳоким эди. Мазкур суд иши декабр ойида бўлиб ўтгани тўғри, лекин унда Бериянинг ҳам иштирок этгани ёлгон. Ҳамма нарсадан хабардор ва Берия қиргинидан шахсан жабр қўрган С. Аллилуева, масалан, Берия устидан бўлган суд ҳақида бир оғиз ҳам ёзмаган. Аксинча, унинг ёзувларидан Берия хибсга олинган захоти ўлдирилгани билинади: «Берия 1953 йил июнида қўлга олиниб, зудлик билан отиб ташлангач, биров муддат ўтиб, ҳукумат унинг «жинойтлари» ҳақида узундан-узук махфий ҳужжат тарқатди. Партия йигилишларида уни ўқишнинг ўзига уч соатдан кўп вақт кетди. Берия «империализм фойдасига халқаро айгокчилик» билан шугулланганликда айбланганидан ташқари, МКнинг махфий хатининг ярмидан кўпи унинг «ахлоқсиз киёфаси»ни фож этишга бағишланган эди. Партия терговчилари энди ўзларига хавф сола олмайдиган рақибларининг чиркин қўрпасини оғизда сўлак билан титқилаб чиқди-лар ва халигача ҳеч бир партия йигилиши бу қадар қизиқарли бўлмаган эди: тахтдан ағдарилган «дохий»нинг ишрат саргузаштлари бутун тафсилотлари билан ҳикоя қилинарди. Фақат, МК коммунистлар оммасига бу билан нима демокчи бўлгани номаълум, чунки сиёсатга у гапларнинг ҳеч қандай алоқаси йўқ эди. Партия ичидаги ўзаро қурашларга ҳам алоқасиз. Ҳужжат одамларга ҳеч нарсани аңлатмайди, ҳеч нарсага ишонтирмайди ҳам — фақат, МКдаги рикорлар ўзларининг ифлос табиатларини кўрсатганлар, ҳолос. 1953 йилдан кейин Бериянинг хотини билан ўғлини Масковдан Ўролга сургун этдилар» («Фақат бир йил», 357-358-бетлар).

Суд вақтида Берия тирик бўлмаганига аңчагина ишончли бўлган манба — «Польша Катта аралаш қомуси» ҳам далилдир. Унда ёзилишича, Берия 1953 йилнинг июнида отиб

ташланган.

Сталин сухбатлардан бирида: «Бепарволик бизнинг одамларга теккан ахмокона касалликдир», деган эди. Бериянинг ифлослигини назарга илмай, ўзи ҳам мана шу касаллик қурбони бўлиб кетди. Бериянинг ўзи-да худди шу касалликдан халок бўлди. Факат, энди у ўзининг ифлослигига ортикча баҳо бериб юборган эди.

Мартин Лютернинг: «Мен шу ерда тураман, бошқачаси кўлимдан келмайди, Мени худо кўлласин», деган машхур сўзлари бор. Сталин шу сўзларни озгина ўзгартириб, ўзининг туриш-турмушига шиор қилиб олди. Лютер лўндагина «Худо» деган бўлса, Сталин уни «тарих худоси» деб ўзгартирди, холос. Болшойлар: «Мен Сталин эмасман, лекин Сталинда мен ҳам борман», деб юришарди. Ўз шахсини бутун партиянинг бунақа тимсолига айлантириб олгани кўп жихатдан Сталиннинг кўл-оёғини боғлаб қўйган эди. Энг дахшатлиси, ўзини худо деб билган Сталин хато қилиш ҳуқуқидан маҳрум эди. Биринчи хатоси охирига хато бўлишини у биларди, чунки ўша хато тўғриси бу «худо»ни тахтдан қулатишади. Худди шундай бўлиб чиқди...

Русчадан таржима («Новый мир» мажалласининг 1991 йил 5-сонидан олинди)